

АДЗІН НАРОД, АДНА МОВА,
АДНА ЛІТАРАТУРА?
КАНЦЭПЦЫІ ГІСТОРЫІ
БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ
Ў ЭВАЛЮЦЫЙНЫХ ЗМЯНЕННЯХ (1956–2010)¹

Марыён Рутц

© Marion Rutz

Dr. phil, lecturer/associated professor,
Justus Liebig University (Giessen), Institute of Slavic Studies
Otto-Behaghel-Str. 10 D, 34395 Giessen
Email: marion.rutz@slavistik.uni-giessen.de

ORCID: 0000-0002-2025-6068

DOI: <http://doi.org/10.24412/1815-0047-2022-2-81-124>

Abstract. Histories of literature mirror experiences of their own age and thus are constantly being rewritten. This is true also for the history of Old Belarusian literature. The short introductions and comprehensive overviews, written in the period between the Thaw and the Lukashenko era (1956–2010), contain astonishingly different constructions of the literary past. The article analyses a dozen books in Belarusian, Russian and English and it singles out the most important changes, such as the role of the literature of Kyivan Rus' or periodization. However, the most prominent development is the step-by-step recognition of the multilingual nature of the literary heritage. This concerns the existence of texts not only in Eastern Slavonic varieties, but also in (Old) Church Slavonic, the discovery of Neo-Latin authors, and finally, the rehabilitation of Polish as a language of Belarusian literature. Although Old Belarusian studies in the post-Soviet

1 Артыкул быў перакладзены на беларускую мову Жаннай Некрашэвіч-Кароткай на падставе арыгінальнай нямецкамоўнай версіі. Беларускамоўная версія ўяўляе сабой аўтарызаваны пераклад, пры гэтым тэкст у некаторых месцах быў скарачаны, адаптаваны да іншых параметраў фарматавання і аптымізаваны. Артыкул быў апублікаваны ў перакладзе на англійскую мову: Rutz, Marion (2021) One People, One Language, One Literature? Changing Constructions of the History of Old Belarusian Literature (1956–2010). *Studia Białorusnistyczne* 14: 119–156. Мы ўдзячныя рэдакцыі часопіса за прадстаўленую магчымасць зрабіць тэкст публікацыі даступным для больш шырокага кола чытачоў.

years have been a field of innovation and reevaluation, even the most actual syntheses contain blind spots. The existence of texts in Lithuanian and the literary production of ethno-cultural minorities are hardly ever even mentioned. The idea of one common language has been given up, but the history of literature still deals with texts by representatives of one thnos that inhabit one territory.

Keywords: history of literature, old Belarusian literature, multilingualism, Grand Duchy of Lithuania, national narratives

Тэму гэтага артыкула трапна ілюструе дасціпнае вынаходніцтва Уладзіміра Караткевіча, якое ўзгадвае Сайман Льюіс у сваёй кнізе “Беларусь — альтэрнатыўныя погляды: нацыя, памяць і касмапалітызм” (Lewis 2019: 120–127). У рамане Уладзіміра Караткевіча “Хрыстос прыязмліўся ў Гародні” XVI стагоддзю надаецца цалкам беларусацэнтрычны характар (Lewis 2019: 121–122), прычым ужо эпіграф на пачатку першай главы выкрывае і адначасова парадзіруе менавіта такую аўтарскую стратэгію — перапісвання шматэтнічнай і шматмоўнай мінуўшчыны на нацыянальны лад. У якасці крыніцы эпіграфа пазначана «Хроніка Белай Русі...» каноніка жамойцкага Мацея Стрыйкоўскага. Добра вядома, аднак, што Мацей Стрыйкоўскі² быў аўтарам польскамоўнай “Хронікі польскай, літоўскай, жамойцкай і ўсёй Русі”. Эпіграф, які, на думку С. Льюіса, прыдумаў Караткевіч, як бы выхоплівае адзін фрагмент з пераліку народаў у рэальнай хроніцы, на што ўказвае шматкропе, і ажыццяўляе яго перамаркіроўку сродкамі нацыянальнай тэрміналогіі XX ст. Гэта (сама-)пародыя абвострана выяўляе асноўную праблему ў галіне вывучэння даўняй беларускай літаратуры і культуры. Ключавым арыенцірам для мадэлі нацыянальнай літаратуры з’яўляецца “Беларусь” — этнонім, які да XIX ст. займаў у лепшым выпадку падначаленае становішча ў адносінах да такіх тэрмінаў, як Літва (*Lithuania*), Рутэнія/Русь (*Ruthenia/Russia*) і адпаведных вытворных. Мова як дадатковы аб’яднаўчы крытэрыі толькі ў абмежаванай ступені вызначае фактар “беларускасці”, паколькі многія тэксты, рэlevantныя ў літаратурных і культурна-гістарычных адносінах (як, напрыклад, вышэйзгаданая хроніка Стрыйкоўскага), часта пісаліся на польскай, лацінскай або царкоўнаславянскай мове. У аглядах па гісторыі беларускай літаратуры вырашаецца практычна невырашальная праблема: стварыць выключна беларускую гісторыю літаратуры даўніх вякоў³. Пры параўнанні выяўля-

2 У гэтым артыкуле выкарыстоўваюцца тры варыянты імёнаў аўтараў і твораў, якія прадстаўлены ў вучэбных дапаможніках і падобных да іх даследчых працах агляднага характару (менавіта яны і з’яўляюцца аб’ектам даследавання).

3 Гэта праблема актуальная таксама ў дачыненні да літаратуры XIX ст., гл.: Nekraševič-Karotkaja 2017.

юцца вялікія адрозненні паміж рознымі канцэпцыямі, якія былі абумоўлены адпаведнымі палітычнымі і сацыяльнымі дыскурсамі. Адзін з мінскіх калег выказаўся на гэты конт проста і элегантна: кожная гісторыя літаратуры — дзіця свайго часу.

Канструктавы характар гісторыі, які, у сваю чаргу, залежыць ад характару сучаснасці, зрабіўся перспектыўнай тэмай у галіне культуралагічных даследаванняў з ключавым паняццем “памяць”. Тым часам канструкцыі гісторыі літаратуры вывучаюцца радзей. Славянскае літаратуразнаўства пасля распаду сістэмы камуністычных дзяржаў цікавіцца праблемай перагляду літаратурных канонаў⁴, аднак гэта справядліва перадусім у дачыненні да літаратуры ХХ стагоддзя, даўня ж літаратура практычна не бралася пад увагу. У прадстаўленым артыкуле будуць разгледжаны пераломныя моманты ў канструванні канцэпцый гісторыі даўняй беларускай літаратуры — ад часоў хрушчоўскай “адлігі” да эпохі Аляксандра Лукашэнкі. Арыентацыя на стварэнне агляднай у поўным сэнсе гэтага слова выявы “Гісторый (даўняй) беларускай літаратуры” дазволіць сістэматызаваць цэлы корпус даследчыцкіх прац у параўнальным аспекце.

Крытычны аналіз такіх фундаментальных работ — дастаткова рэдкая з’ява; як правіла, яны толькі згадваюцца ва ўступных аглядах, якія прэзентуюць стан даследаванняў. У апошнія гады да гісторыі вывучэння старажытнай беларускай літаратуры, а таксама да агляду канцэпцый гісторыі літаратуры актыўна звяртаўся Сяргей Кавалёў⁵. Яго аналіз стану сучасных падручнікаў і вучэбных дапаможнікаў для сярэдняй і вышэйшай школы (Kawalou 2016) дастаткова блізка да даследчыцкай праблематыкі прадстаўленага артыкула. Адрознымі з’яўляюцца, аднак, мэты даследавання і прынцыпы адбору матэрыялу. Навуковыя інтарэсы аўтаркі гэтага агляду, бяспрэчна, таксама ўплываюць на яго змест, аднак імкненне прэзентаваць уласныя навуковыя ідэі адыгрывае ў дадзеным выпадку другую ролю. На першым плане стаіць пытанне, якія канцэпцыі прыходзілі на змену адна адной, якія элементы падлягалі змяненню і што было прычынай трансфармацый. У працэсе даследавання адбыўся пераход да самарэфлексіі: сучасны “шматмоўны наратыў” або ідэі “міжкультурных гістарычных узаемадзеянняў” таксама з’яўляюцца ўсяго толькі дзецьмі свайго часу.

4 Пяняцце *літаратурнага канона*, якое шырока выкарыстоўваецца ў заходняй гуманістыцы, яшчэ недастаткова асвоена ў навуковым дыскурсе Беларусі. Пад літаратурным канонам маюць на ўвазе тыя творы, якія лічацца найбольш важнымі, каштоўнымі і неабходнымі для пэўнай групы людзей. Найчасцей ідзе гаворка пра школьны (універсітэцкі) канон, які можна больш або менш дакладна атаясаміць са спісам твораў для абавязковага прачытання (*заўвага перакладчыцы*).

5 Гл., напр.: Kawalou 2009; Kawalou 2010: 5–17.

Прадпрыняты тут аналіз арыентаваны на некалькі ключавых пытанняў.

1. Што з’яўляецца прадметам даследавання для гісторыі літаратуры і ці наогул такое пытанне ставіцца ў аналізаваных тут аглядных працах? Сяргей Кавалёў (Kawalou 2016: 247) указвае на мэтазгоднасць тэрміналагічнай дыферэнцыяцыі паміж паняццямі “беларуская літаратура” (гэта літаратура на беларускай мове) і “літаратура Беларусі” (гэта літаратура, створаная ў Беларусі, або літаратура пра Беларусь); дыферэнцыяцыя гэта, па словах аўтара, да сённяшняга дня яшчэ не ажыццёўлена.

2. Паводле якіх прычынаў вылучаюцца эпохі?

3. Ці бяруць гісторыка-літаратурныя агляды пад увагу творы, якія былі напісаны не на “нацыянальнай мове”?

4. Ці ёсць інфармацыя (і якая) пра мовы пісьменства, перадусім пра царкоўнаславянскую і так званую “старабеларускую”⁶? У якой ступені бярэцца пад увагу і/або асвятляецца даследчыкамі літаратуры моўная прыналежнасць тэкстаў?

5. Як прадстаўлены сувязі з іншымі этнічнымі групамі і іх літаратурамі?

Матэрыял даследавання — адзінаццаць кніг, якія пералічаюцца ў бібліяграфіі; аднак гэты спіс не з’яўляецца вычарпальным. Фонды нямецкіх бібліятэк не мелі ў наяўнасці падручніка сталінскіх часоў М.К. Дабрыніна (“Беларуская літаратура: старажытны перыяд”, Мінск 1952), які быў першым аглядам пасля 20-х гадоў XX ст. Магчыма, ёсць і іншыя ўніверсітэцкія дапаможнікі лакальнага распаўсюду, аднак яны, а таксама падручнікі для школ наогул не браліся тут пад увагу. Да тых аглядаў, якія былі апублікаваны ў БССР або ў постсавецкай Беларусі, мы дадалі працу Арнольда Макміліна 1977 г. “History of Byelorussian Literature”: на сённяшні дзень яна застаецца найбольш актуальным аглядам для тых чытачоў, якія не валодаюць славянскімі мовамі. Кніга Макміліна ўяўляе цікавасць яшчэ і з пункту гледжання кантрасту ў адносінах да беларускіх даследаванняў савецкага часу. Аўтар абапіраецца найперш на матэрыялы акадэмічнай “Гісторыі беларускай дакастрычніцкай літаратуры” 1968 года⁷, аднак у некаторых важных для агульнай канцэпцыі і аэнак пунктах прымае за кропку адліку агляд Максіма Гарэцкага 20-х гадоў XX ст. — “the best general survey” (“найлепшы агульны агляд” (McMillin 1977: 9)).

Першапачаткова планавалася ўключыць у прадмет даследавання таксама першыя агляды Яўфімія Карскага (“Беларусы”, т. III, частка 2), Максіма Гарэцкага і Мікалая Янчука, якія былі

6 Мы карыстаемся агульнапрынятай у разгледжаных намі аглядах тэрміналогіяй, хоць такія тэрміны, як “старабеларуская мова”, а таксама праекцыі паняцця “Беларусь” на мінуўшчыну падаюцца даволі праблематычнымі.

7 Гл. спіс літаратуры: McMillin 1977: 334.

апублікаваны ў 20-х гг. XX ст. Аднак ад гэтай ідэі давялося адмовіцца ў сувязі са складанасцю матэрыялу. Адна толькі “Гісторыя беларускае літаратуры” М. Гарэцкага падлягае дэталёваму аналізу, паколькі паміж рознымі яе выданнямі існуюць канцэптуальныя адрозненні. Так, 4-е выданне, апублікаванае ў Маскве і Ленінградзе, свядома пазбягае выкарыстання тэрміна “беларускі” для літаратуры старажытнага перыяду. Гэта важная асаблівасць прыцыпова адрознівае яго ад выданняў 1921 і 1926 гадоў (што не бярэцца пад увагу ў новым перавыданні (Гарэцкі 1992), якое наўпрост узнаўляе версію “без Беларусі”).

Два прыклады: злева — выдання Ленінград-Масква 1924; справа — выданне чацвёртае, Мінск 1926 (курсіў — М. Р.):

Табліца 1. Прыклады пазбягання выкарыстання тэрміна “беларускі”

<p>“Мова прывезеных к нам славяна-балгарскіх кніжак была тады блізка да мовы крывічоу, быўшых асноваю <i>нашае</i> нацыі” (Нарэцкі [1924] 1992: 95)</p>	<p>“да мовы <i>славянскіх</i> пляменьняў, увайшоўшых у склад <i>беларускае</i> нацыі” (Нарэцкі 1926: 46)</p>
<p>“І літоўскія князі сталі карыстацца ў сваіх канцэлярскіх справах <i>нашаю</i> кніжнаю моваю [...]” (Нарэцкі [1924] 1992: 100)</p>	<p>“<i>беларускаю</i> кніжнаю моваю” (Нарэцкі 1926: 50)</p>

Хоць на працягу даследаванага перыяду шмат што змянялася, выклікае здзіўленне пераемнасць, якая назіраецца ў складзе аўтараў калектыўных манаграфій цягам дзесяцігоддзяў. В. Чамярыцкі, навуковы рэдактар найноўшай гісторыі літаратуры, апублікаванай пад эгідай Акадэміі навук, быў адным з аўтараў аглядаў 1968, 1977, 1985 (1998 — 4-е выд.) і 2006 (2007 — 2-е выд.) гадоў. Ва ўсіх (!) гэтых працах ім напісаны раздзелы, прысвечаныя летапісам XIV–XVI стст., а пачынаючы з 1977 г. — таксама главы, прысвечаныя літаратуры Старажытнай Русі і перакладной літаратуры. А. Коршунаў напісаў главы, прысвечаныя літаратуры перыяду Рэфармацыі і канфесійнай палемікі XVI–XVII стст., пачынаючы з 1968 па 1985 гг. (1998 — 4-е выд.). А. Мальдзіс пісаў пра літаратуру эпохі Асветніцтва ў аглядах пачынаючы з 1977 па 2006 гг., а з 1985 г. (1998 — 4-е выд.) — таксама пра літаратуру эпохі Барока. На гэтым фоне неабходна падкрэсліць інавацыйны патэнцыял падручніка для ВНУ, створанага Ігарам Клімавым (Клімаў 2010). Гэты агляд менш аўтарытэтны, чым калектыўныя манаграфіі аўтараў з Акадэміі навук, аднак менавіта І. Клімаў сфармуляваў прыцыпова важныя пытанні і вылучыў альтэрнатыўныя тэзы, на якія варта звярнуць увагу.

1. Што аднесці да “нашай літаратуры”: беларуская спецыфіка *versus* усходнеславянскае культурнае адзінства

Разгледжаныя беларускія агляды савецкіх часоў пакідаюць без увагі пытанне аб’екту даследавання — так, як быццам бы гэта цалкам зразумела чытачу. Тым часам Арнольд Макмілін у кароткім уступе да сваёй кнігі тлумачыць, што ён вырашыў уключыць у сваю “Гісторыю беларускай літаратуры”, а што абмінуў: творы найдаўнейшага перыяду адбіраліся паводле лінгвістычных і геаграфічных крытэрыяў; з ліку помнікаў пачынаючы з XV ст. і пазнейшых перыядаў уключаліся ў агляд толькі творы на беларускай мове або неаднастайныя ў моўных адносінах, але з моцным беларускім элементам (McMillin 1977: 10). Прыняты А. Макмілінам крытэрыі мовы фактычна прымусіў даследчыка выключыць усіх аўтараў, пачынаючы з XV ст., якія пісалі свае творы на лацінскай, польскай, рускай (расійскай) і царкоўнаславянскай мовах.

Матывацыю геаграфічнага абмежавання, дамінантнага ў адносінах да больш ранняга перыяду, раскрывае наступная цытата:

The present study, principally for reasons of space, departs from the usual practice of treating all early East Slav literature as the heritage of all three countries concerned, and deals directly only with works that arose in ethnically Byelorussian territory⁸ (McMillin 1977: 13; курсіў — М.Р.).

Макмілін акцэнтуюе своеадметнасць беларускай літаратуры і такім чынам імпліцытна дэкларуе дыстанцыяванне — прычым у разгар халоднай вайны — ад савецкага інклюзіўнага наратыву, які прадугледжваў ідэю ўсходнеславянскай літаратурнай еднасці. Праўда, вельмі дзіўна выглядаюць такія аргументы, як абмежаванасць аб’ёму даследавання, а таксама выраз “агульнапрынятая практыка”: ці захачеў бы аўтар сапраўды ўключыць агульную літаратурную спадчыну ўсходніх славян, калі б ён не быў абмежаваны ў аб’ёме кнігі і часе? Адмяжоўваючы беларускую літаратуру ў геаграфічных адносінах ад агульнай літаратуры (Кіеўскай) Русі, Макмілін ідзе следам за гісторыяй літаратуры 20-х гг. XX ст., напісанай Максімам Гарэцкім, якая, з перспектывы здабытай у 1918 г. незалежнасці, спраецывала культурную аўтаномію і моўныя адрозненні на больш раннія стагоддзі⁹.

8 Пераклад: Гэтае даследаванне, перадусім з прычыны прасторавых акалічнасцяў, адступаецца ад агульнапрынятай практыкі стаўлення да ранняй літаратуры ўсходніх славян як да спадчыны ўсіх трох усходнеславянскіх краін і бярэ пад увагу толькі тыя творы, якія ўзніклі на этнічнай беларускай тэрыторыі.

9 Гл., напр.: Harecki [1924] 1992: 95–96.

Што да савецкіх прац па гісторыі літаратуры, то яны, наадварот, пачынаючы з аглядаў В. Вольскага 1956 і 1958 гг., падкрэсліваюць першапачатковае культурнае адзінства ўсіх усходніх славян. В. Вольскі пачынае з тэзіса, што літаратура Кіеўскай Русі была культурнай асновай для “трох братніх народаў” (Vołski 1956: 5; Vołski 1958: 7), што дзяржава, мова і літаратура ў той час былі агульнымі (Vołski 1956: 20–21; Vołski 1958: 12 і наст.). Для некаторых з гэтых “агульных” твораў, напісаных у Кіеве, падаюцца аналагі, створаныя ў паўночна-заходнім рэгіёне: Астрамірава Евангелле — Тураўскае Евангелле (Vołski 1956: 7; Vołski: 1958: 17), “Слово о законе и благодати” мітрапаліта Іларыёна — пропаведзі Кірыла Тураўскага (Vołski 1956: 10–11; Vołski 1958: 24–25). Самая вялікая ўвага надаецца “Слову аб палку Ігаравым” (Vołski 1956: 14–18; Vołski 1958: 34–54), якое наўпрост кваліфікуецца як “агульны набытак рускага, украінскага і беларускага народаў, агульная іх спадчына” (Vołski 1956: 14; Vołski: 1958: 34). У наступным раздзеле “Літаратура перыяду ўмацавання феадалізму і знаходжання Беларусі ў складзе літоўскага княства” В. Вольскі таксама падкрэслівае захаванне гэтай агульнарускай культурнай сувязі. Тэксты, якія не адпавядаюць такой устаноўцы, не заслугоўваюць увагі даследчыка. Так, у падраздзеле, прысвечаным “Літоўскім статутам”, выказваецца агульная крытыка “беларускіх буржуазных нацыяналістаў, якія спрабуюць фальсіфікаваць гісторыю”, называючы XVI стагоддзе “залатым векам” (Vołski 1956: 27–28). Хутчэй за ўсё, гэтая крытыка скіравана супраць Максіма Гарэцкага, у кнізе якога XVI стагоддзе фігуруе ў загалоўку главы як “Залатая пара”¹⁰. Можна пагадзіцца — праўда, у сённяшняй перспектыве змяняючы “плюс” на “мінус” — з палемічнай высновай Вольскага пра тое, што ворагі-нацыяналісты будуць выкарыстоўваць гэтую фармулёўку “Залатая пара” для супрацьпастаўлення мінуўшчыны сучаснасці, каб “адарваць беларускі народ ад вялікага рускага народа” (Vołski 1956: 28). У аб’ёмістай манаграфіі Вольскага (Vołski 1958: 82) гэты пасаж адсутнічае, што сведчыць пра пераацэнку ролі Статутаў і прызнанне іх часткай беларускай культурнай спадчыны.

Роля ў культурным развіцці Беларусі Вялікага Княства Маскоўскага або Расійскай імперыі ацэньвалася ў працах 50-х гадоў XX ст. надзвычай пазітыўна: маўляў, “збіранне зямель” пад уладай Масквы абудзіла ў жыхароў Беларусі і Украіны імкненне да аб’яднання (Vołski 1956: 28, 33; Vołski 1958: 83; падобна — Vołski 1958: 96). Што ж да вайны паміж Маскоўскай дзяржавай і Польшчай у 1654–1655 гг., то аўтар адзначае: беларускае насельніцтва вітала рускія войскі і здавала гарады без бою. Побач з вызваленчай барацьбой ва

10 Пар. выданні 1921 і 1926 гг.: у змесце сучаснага перавыдання (Нарэцкі [1924] 1992: 477 і наст.) не захоўваецца гэтае пазначэнне эпохі, аднак яно фігуруе ў самім тэксце ў выглядзе загалова (Нарэцкі 1992: 103).

Украіне (1648–1654 гг.) гэты факт расцэньваецца як прыклад расійска-беларуска-ўкраінскага вайсковага супрацоўніцтва (Vołski 1956: 42–43; Vołski 1958: 117). Агляд Вольскага завяршаецца натхнёным прызнаннем зверхнасці рускага народа:

У зацятай барацьбе за сваё гістарычнае існаванне беларускі народ заўсёды знаходзіў маральную падтрымку і нязменную дапамогу з боку свайго старэйшага брата, вялікага рускага народа (Vołski 1956: 57; Vołski 1958: 163).

Топас брацкіх народаў і культурнага адзінства можна сустрэць таксама ў акадэмічных гісторыка-літаратурных аглядах 1968 і 1977 гадоў¹¹. Адпаведны вялікі раздзел называецца ўжо не “Літаратура Кіеўскай Русі”, а “Літаратура Старажытнай Русі” / “Літаратура Древней Русі”, што спрыяе аднастайнасці аповеду і нівеліруе рэгіянальныя адрозненні ў літаратурным развіцці. Выраз “Кіеўская Русь” захоўваецца, аднак, у якасці сінанімічнага.

Падобным чынам у аглядах пад рэдакцыяй М. Лазарука і А. Семіановіча (Lazaruk, M. A. & Siemianovič, A. A. [1985] 1998), у падручніку А. Лойкі (Lojka 2001) і ў найноўшым акадэмічным аглядзе (Саміарускі, V. A. et al. [2006] 2007) літаратуры даўняй Русі прысвечаны вялікі раздзел. Разам з тым няцяжка заўважыць тэндэнцыю да тэрміналагічнага вылучэння гэтага перыяду ў якасці своеасаблівай прэлюдыі да гісторыі ўласна беларускай літаратуры. У дапаможніку для ВНУ (Lazaruk, M. A. & Siemianovič, A. A. 1998: 53) наступная пасля перыяду даўняй Русі эпоха пачынаецца з падраздзела “Станаўленне беларускай літаратуры”. Алег Лойка (Lojka 2001) называе аб’ёмісты раздзел, прысвечаны Старажытнай Русі, “Перадгісторыя. Вытокі”. У найноўшым акадэмічным аглядзе (Саміарускі, V. A. et al. [2006] 2007) вялікая эпоха, пазначаная як “Сярэднявечча”, менш радыкальна падзяляецца на падраздзелы “Ранняе Сярэднявечча” і “Позняе Сярэднявечча”. Ігар Клімаў (Клімаў 2010) пазначае літаратуру даўняй Русі таксама як “Ранняе Сярэднявечча”. Спецыяльны падраздзел (1.7) аўтар прысвячае першым пісьмовым тэкстам Беларусі, што падкрэслівае падзел тэкстаў на “агульныя” і “ўласныя”.

Хоць першая эпоха ўласнай гісторыі літаратуры і ў даследаваннях новага тысячагоддзя па-ранейшаму прызнаецца актуальнай і ўспрымаецца як феномен культурнага адзінства ўсходніх славян, колькасць дэкларацый гэтага адзінства і прарасійскіх пасажаў значна скарацілася. У прыватнасці, у акадэмічнай “Гісторыі беларускай літаратуры” (Саміарускі, V. A. et al. [2006] 2007) палітыка Маскоўскай дзяржавы разглядаецца з пазіцыі ахвяры. Так, напрыклад, узяцце Полацка ў 1563 г. кваліфікуецца як разрабаванне ды

11 Гл., напр.: (Barysienka, V. V. et al. 1968: 6; Borisenko, V. V., Pširkov, Ū. S. & Čemerickij, V. A. 1977: 14).

знішчэнне культурнага і духоўнага цэнтра (Ўсціагуцкі, V.A. et al. 2007: 383), вайна Рэчы Паспалітай з Масковіяй і вайна Польшчы са Швецыяй (1654–1667) — як дэмаграфічная катастрофа (Ўсціагуцкі, V.A. et al. 2007: 494).

Тым часам адзін толькі Сцяпан Майхровіч вырашыў зусім не ўключаць у свой агляд раздзел, прысвечаны Старажытнай Русі. У гэтым сэнсе яго падручнік, выдадзены ў 1980 годзе, уяўляе сабой выключэнне. Цяжка сказаць, ці было такое рашэнне аўтара свядомам: якія-кольвек каментары на гэтую тэму адсутнічаюць, а статус Старажытнай Русі як калыскі трох усходнеславянскіх народаў па-ранейшаму ўзнаўляецца як культурны топас (Майхровіч 1980: 4).

2. Перыядызацыя: еўрапейскі кантэкст

Важнае значэнне для гісторыі літаратуры з пункту гледжання пазіцыянавання ў адносінах да савецкіх мета-наратываў мае прынцып вылучэння раздзелаў/глаў, наогул прынцып структуравання¹². А. Макмілін выбраў у якасці арганізуючага чынніка жанры і выдатных літаратараў. М. Гарэцкі абапіраўся першапачаткова на натуральную эвалюцыйную мадэль, згодна з якой X–XII стст. трактаваліся як “царкоўнаславяншчына”, а XIII–XIV стст. — як “падгатаваўчая пара”. “Залатую пару” (XVI ст.) змянілі “сход” (XVII ст.) і “заныпад” (XVIII ст.)¹³.

Агляды В. Вольскага 1956 і 1958 гадоў арыентуюцца ў прынцыпах перыядызацыі на палітычныя фармацыі, пры гэтым ужываюцца ключавыя выразы з кантэксту тэмы класавай барацьбы (за выключэннем перыяду Старажытнай Русі):

I. Літаратура Кіеўскай Русі.

II. Літаратура перыяду ўмацавання феадалізму і знаходжання Беларусі ў складзе літоўскага княства.

III. Беларуская літаратура ў перыяд барацьбы беларускага народа супраць улады польскіх магнатаў.

У калектыўных гісторыка-літаратурных аглядах 1968, 1977 і 1985 (1998 — 4-е выд.) гг. тэма класавай барацьбы знікае з загаловаў. Эпохі, за выключэннем Старажытнай Русі, вылучаюцца пры дапамозе нейтральных межаў — стагоддзяў (гл. наступную табліцу):

12 На недарэчнасці тых аглядаў, якія выкарыстоўваюцца ў сучасным працэсе навучання, звярнуў увагу Сяргей Кавалёў (Kawalou 2016: 249–252).

13 Так у другім выданні (Нарэцкі 1921); у пазнейшых выданнях некаторыя загаловы змяняюцца.

Табліца 2. Падзел на эпохі.

	Старажытная беларуская літаратура (1968)	Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры (1968)	Історыя беларускай дооктябрьскай літаратуры (1977)	Гісторыя беларускай літаратуры: старажытны перыяд ([1985] 1998)
1	Літаратура Кіеўскай Русі (з XI да сярэдзіны XIII ст.)	Літаратура Старажытнай Русі	Літаратура древняй Русі	Літаратура Старажытнай Русі
2	Літаратура сярэдзіны XIII — пачатку XVI ст.	Літаратура XIV — першай палавіны XVI ст.	Літаратура XIV — начала XVI в.	Літаратура XIV — пачатку XVI ст.
3	Літаратура XVI ст.	Літаратура другой палавіны XVI — першай палавіны XVII ст.	Літаратура XVI — першай паловы XVII в.	Літаратура XVI — першай паловы XVII ст.
	Літаратура канца XVI — першай паловы XVII ст.			
4	Літаратура другой паловы XVII—XVIII ст.	Перакладная літаратура XV—XVII стст.	Пераводная літаратура XV—XVII вв.	Перакладная літаратура XV—XVII стст.
5	Перакладная літаратура старажытнай Беларусі	Літаратура другой палавіны XVII — XVIII ст.	Літаратура другой паловы XVII — XVIII в.	Літаратура другой палавіны XVII — XVIII ст.

Такія агульнапрынятыя для еўрапейскіх гісторыка-літаратурных аглядаў пазначэнні эпох, як “Барока” і “Асветніцтва”, сустракаюцца ў рускамоўным аглядзе 1977 г. у назвах падраздзелаў апошняй вялікай главы (“Літаратура другой паловы XVII – XVIII в.”). Тое ж самае датычыць дапаможніка для ВНУ (1985, 1998 – 4-е выд.). Ва ўступных заўвагах да перыядызацыі тут выкарыстоўваюцца ўсе “заходнія” намінацыі эпох: “Сярэднявечча”, “Рэнесанс”, “Барока”. Пры гэтым яны ўступаюць у супярэчнасць з падзелам паводле стагоддзяў, які ўсё яшчэ дамінуе ў перыядызацыі (напрыклад, XVI – сярэдзіна XVII ст. = Рэнесанс і ранняе Барока (Lazaruk, M. A. & Siemianovič, A. A. 1998: 18).

Рэнесанс з’яўляецца пазней, можна сказаць, са спазненнем. Хутчэй за ўсё, такая трактоўка звязана з тым, што ў гісторыі рускай літаратуры адпаведная эпоха наогул адсутнічае, і беларускае літаратуразнаўства доўгі час ішло следам за гэтай мадэллю. У беларускамоўным (Barysienka, V. V. et al. 1968: 140) і рускамоўным (Borisenko, V. V., Pširkov, Ū. S. & Čemerickij, V. A. 1977: 92–93) акадэмічным аглядзе, а таксама ў дапаможніку для ВНУ (Lazaruk, M. A. & Siemianovič, A. A. 1998: 85–86, 91) тэрмін “Рэнесанс” з’яўляецца толькі ў тэксце. Корпус твораў і творцаў, які дазваляў сфарміраваць уяўленне пра беларускае Адраджэнне, насамрэч сфарміраваўся ў даследчыцкім дыскурсе даволі позна. Пераломным момантам у гэтым сэнсе зрабіліся лацінамоўныя паэты, пра якіх пойдзе гаворка ніжэй.

Глеба для беларускага Рэнэсансу была падрыхтавана незаўважным зрухам у межах паміж эпохамі, які адбыўся ў акадэмічных аглядах (гл. вылучаны паўтлустым шрыфтам тэкст у табл. 2). У “Гісторыі беларускай дакастрычніцкай літаратуры” (Barysienka, V.V. et al. 1968) другая эпоха ахоплівае XIV, XV і першую палову XVI ст. Апошнія падраздзелы прысвечаны “перадумовам гуманізму на Беларусі”, а таксама творчасці Францыска Скарыны, якая падводзіць вынік літаратурнага развіцця ў межах гэтай культурнай фармацыі. У рускамоўнай гісторыі літаратуры (Borisenko, V.V., Pširkov, Ū. S. & Čemerickij, V.A. 1977) другая эпоха даходзіць толькі да пачатку XVI ст. і завяршаецца разглядам хронік, г. зн. твораў тыповага для сярэднявечнай літаратуры жанру. Гуманізм і Францыск Скарына пераносяцца ў трэцюю эпоху, дзе яны пазначаюць пачатак новай эры.

Аўтары і рэдактары “Гісторыі беларускай літаратуры XI–XIX стст.” (Čamiaruŭski, V.A. et al. [2006] 2007), а таксама І. Клімаў у сваім дапаможніку (Kлімаў 2010) адмаўляюцца ад “савецкага” падзелу на стагоддзі і ажыццяўляюць перыядызацыю паводле наступнай мадэлі: Сярэднявечча (ранняе і позняе) – Рэнэсанс – Барока. А. Лойка (Lojka 2001) карыстаецца тымі ж самымі тэрмінамі, аднак даследчык так і не здолеў усталяваць факталагічна правільных, канцэптuallyна паслядоўных суадносін паміж эпохамі. Падсумоўваючы, у цэлым можна канстатаваць, што сучаснае беларускае літаратуразнаўства зрабіла свой выбар на карысць агульнаеўрапейскай мадэлі, арганізуючы прынцып якой – спецыфіка мастацкага развіцця.

3. Адкрыццё шматмоўнасці

Найбольш важная перамена ў падыходах датычыла перадусім разумення таго, што адносіцца да гісторыі айчынай літаратуры. Паступова набывала вагу прызнанне шматмоўнасці літаратуры, у выніку чаго гісторыя беларускай літаратуры пераўтвараецца ў гісторыю літаратуры Беларусі.

Віталь Вольскі, несумненна, пісаў у 50-х гг. XX ст. гісторыю мналінгвальнай беларускай літаратуры. Асноўную ўвагу ён надаваў пачаткам пісьменства на (стара)беларускай мове і барацьбе за сваю нацыянальную мову. Пры гэтым, аднак, не ўсе тыя тэксты, якія ён разглядаў, былі створаны на мове беларускага народа: першай пісьмовай мовай, згодна з “Нарысамі...” 1958 года, была царкоўнаславянская; на ёй была напісана большая частка найбольш старажытных тэкстаў (Vołski 1958: 13–14)¹⁴. З кнігі В. Вольскага вынікае, што нават у XVI ст. усё яшчэ публікаваліся надзвычай важныя выданні

14 Гэта тлумачэнне адсутнічае ў кнізе 1956 года.

на царкоўнаславянскай мове — напрыклад, “Псалтыр” і “Апостал”, надрукаваныя Францыскам Скарынам (Vołski 1956: 30; Vołski 1958: 85), або “Учительное Евангелие”, выдадзенае пры фінансавай падтрымцы Рыгора Хадкевіча (Vołski 1956: 35; Vołski 1958: 98). Ёсць спасылкі на іншыя мовы пісьменства, якія ўжываліся поруч са старабеларускай: Сімон Будны, паведамляе аўтар, друкаваў свае творы таксама на лацінскай і польскай мовах (Vołski 1956: 36; Vołski 1958: 102); Андрэй Рымша складаў і польскія вершы (Vołski 1956: 39; Vołski 1958: 109). Чытач дзевяццаць таксама, што скіраваны супраць царкоўнай уніі “Апокрысіс” быў спачатку напісаны на польскай мове, а потым перакладзены на беларускую; што “Катэхізіс” Сцяпана (Стэфана) Зізанія быў надрукаваны на беларускай і польскай мовах, як і “Гармонія” Іпація Пацея (Vołski 1956: 45–46; Vołski 1958: 125, 130). Што датычыць палемічнага сачынення Мялеція Сматрыцкага “Фрынос”, то тут было зроблена выпраўленне на карысць неайчыннай польскай мовы. Калі ў кароткім аглядзе В. Вольскага (Vołski 1956: 47) прысутнічае неадназначная фармулёўка, што гэты антыўніяцкі трактат быў выдадзены на беларускай і польскай мовах, то ў другім выданні (Vołski 1958: 134) чытаем: “дайшла на польскай мове”. У агульных рысах гэткую ж самую карціну назіраем у калектыўных акадэмічных аглядах 1968 і 1977 гг., а таксама ў падручніку пад рэд. П. Ахрыменкі і М. Ларчанкі (Achrymienka & Larčanka 1968): прадстаўлена мноства тэкстаў на царкоўнаславянскай мове і асобныя тэксты на польскай ды лацінскай мовах.

У “Нарысе...” С. Майхровіча (Majchrovič 1980) інфармацыя пра шматмоўнасць літаратуры Беларусі падаецца вельмі скупа. Паколькі літаратура Старажытнай Русі была выключана з агляду, творы на старажытнай царкоўнаславянскай мове цалкам адсутнічаюць. С. Майхровіч імкнецца да патрыятычна-нацыянальнага літаратурнага ідэалу:

Ужо першыя беларускія пісьменнікі, паслядоўна прытрымліваючыся старажытнарускай патрыятычнай традыцыі, імкнуліся ў меру здольнасцей сваіх пісаць на выпрацаванай імі літаратурнай мове, блізкай да прастанароднай гаворкі. І гэта тады, калі суседняя Польшча ва ўсіх сферах дзяржаўнага і літаратурнага жыцця скрозь “квітнела лацінаю” [...] (Majchrovič 1980: 94).

Разам з тым аўтар кнігі 1980 года робіць адно выключэнне — для Міколы Гусоўскага і “Песні пра зубра” (падрабязней пра гэта — ніжэй).

Уяўленне пра шматмоўнасць ствараецца ў некаторых аглядах імпліцытна — шляхам узнаўлення графематычных сістэм, якія выкарыстоўваюцца для загалоўкаў твораў і цытат. Назвы твораў, якія прыводзіць В. Вольскі, падаюцца вышэй у тым напісанні, якое выкарыстоўваў аўтар. Гэтае напісанне набліжана да

сучаснай беларускай мовы. Выключэннем у літаратуры XVI ст. з’яўляецца “Учительное Евангелие”; назва твора падаецца ў іншай версіі кірылічнага запісу. Што датычыць назваў твораў перыяду Старажытнай Русі, то тут адхіленні ў напісанні набываюць рысы сістэмнасці: беларусізаваныя варыянты назваў прымяняюцца да тэкстаў, якія класіфікуюцца як творы на народнай мове, напрыклад, “Слова аб палку Ігаравым” (Vołski 1956: 6, 14–18), “Жыццё Алексея, чалавека божыя” (Vołski 1956: 9). Назвы іншых твораў падаюцца ў іншай арфаграфіі — з выкарыстаннем графемнага рыштунку сучаснай рускай мовы. Гэта датычыць, падобна, тэкстаў на старацаркоўнаславянскай мове: “Остромирово Евангелие” (Vołski 1956: 7), “Патерик”, “Сказаніе [sic] и страсть и похвала святыю мученику Бориса и Глеба” (Vołski 1956: 8), “Повесть временных лет” да т. п. (Vołski 1956: 13). Разгорнутая версія манаграфіі В. Вольскага прытрымліваецца той жа сістэмы, і прадпрымаюцца паказальныя карэкціроўкі ў параўнанні з кароткім аглядам 1956 г.: назва “Русская правда” (Vołski 1956: 5) замяняецца версіяй на вернакулярнай¹⁵ мове “Руская праўда” (Vołski 1958: 12), замест “Остромирово Евангелие” (Vołski 1956: 7) бачым “Астрамірава Евангелле” (Vołski 1958: 17). На моўную прыроду тэкстаў звяртаюць таксама ўвагу і аўтары акадэмічнага агляду 1968 г., выкарыстоўваючы розныя варыянты кірылічнага шрыфта. Пры гэтым прынцыпы графічнай перадачы, як і раней, не агаворваюцца.

У рускамоўным акадэмічным аглядзе 1977 г. назвы ўсіх твораў падаюцца ў рускамоўным напісанні кірыліцай або перакладаюцца, што ліквідуе прыхаваную дыферэнцыяцыю паміж царкоўнаславянскай і вернакулярнай мовай. М. Лазарук і А. Семяновіч (Lazaruk, M. A. & Siemianovič, A. A. [1985] 1998), а таксама аўтары найноўшага акадэмічнага агляду (Саміарыскі, V. A. et al. [2006] 2007) уніфікуюць назвы ўсіх твораў у выглядзе беларускамоўных версій. Таму ў большасці выпадкаў чытачу-неспецыялісту немагчыма зразумець, на якой мове або з ужываннем якой моўнай разнавіднасці былі напісаны тыя ці іншыя тэксты; у першую чаргу гэта датычыць тэкстаў з раздзела пра літаратуру даўняй Русі.

Што датычыць тых моў, якія выкарыстоўваюць лацінскі шрыфт, то аўтары акадэмічнага агляду 1968 г. прыводзяць некаторыя заглаўкі і цытаты на польскай або лацінскай мовах (Barysienka, V. V. et al. 1968: 42, 270–271, 282, 286–287, 295, 311, 313, 366–367, 373). У падручніку П. Ахрыменкі і М. Ларчанкі (Achrymienka & Larčanka 1968: 94, 126, 153) такія ўкрапленні сустракаюцца рэдка. У рускамоўным акадэмічным аглядзе 1977 г. прымяняецца ўніфікацыя, ёсць, аднак, адно вельмі цікавае выключэнне. Спасыланы каментар (Borisenko,

15 Вернакулярная мова (ад лац. vernaculus “карэнны, спрадвечны”) — мова, якая ўжываецца большасцю насельніцтва пэўнага рэгіёна ў паўсядзённым жыцці (заўвага перакладчыцы).

V.V., Pširkov, Ū.S. & Čemerickij, V.A. 1977: 279) указвае на тое, што беларускамоўныя тэксты XVII–XVIII стст. часткова запісваліся лацінкай. Гэтая біскрыптуальнасць маркіруецца ў цытатах, мяркуючы па ўсім, праз выкарыстанне рускага алфавіту для тэкстаў, першапачаткова напісаных кірыліцай, і беларускага алфавіту — для тэкстаў, створаных лацінкай. На с. 280 прыводзіцца таксама лацінска-беларускі макаранічны верш. У кнізе пад рэд. М. Лазарука і А. Семяновіча (Lazaruk, M.A. & Siemianovič, A.A. [1985] 1998) сродкамі лацінскага алфавіту вылучана назва *Carmen de statura feritate ac venatione bisontis* (Lazaruk, M.A. & Siemianovič, A.A. 1998: 143), а таксама гуманістычны псеўданім “Vitellius” біскупа Эразма Цёлка (Lazaruk, M.A. & Siemianovič, A.A. 1998: 146). Разам з тым цытаты з саміх крыніц (Lazaruk, M.A. & Siemianovič, A.A. 1998: 145, 154–155 і інш.) прыводзяцца выключна ў перакладзе. Польскі алфавіт як выключэнне выкарыстоўваецца ў раздзеле, прысвечаным творчасці Сімяона Полацкага (Lazaruk, M.A. & Siemianovič, A.A. 1998: 280 і наст.). У найноўшым акадэмічным аглядзе (Čamiarycki, V.A. et al. [2006] 2007) лацінская і польская мовы таксама ўжываюцца непаслядоўна. Як правіла, усё даецца ў перакладзе, аднак у раздзеле, прысвечаным творчасці Мікалая Гусоўскага, часам цытуецца лацінскі арыгінал (Čamiarycki, V.A. et al. 2007): 310, 316, 324). Толькі ў дапаможніку Ігара Клімава (Klimai 2010) можна заўважыць сістэму: назвы лацінамоўных і польскамоўных твораў, а таксама асобныя выразы заўсёды прыводзяцца на мове арыгіналу.

Такім чынам, з усіх аглядаў па гісторыі літаратуры імпліцытна вынікае, што на землях Беларусі функцыянавалі некалькі пісьмовых моў і алфавітаў. Ці ёсць, аднак, экспліцытныя заявы на гэтую тэму? У рускамоўным аглядзе 1977 г., нягледзячы на гомагенізацыю мовы і графікі, паміж радкоў прысутнічае ўказанне на тое, што аўтары прызнаюць шматмоўнасць уласціваасцю літаратурнага канона. Так, у раздзеле, прысвечаным рэлігійна-палемічнай літаратуры, гаворыцца, што прыхільнікі праваслаўя пісалі свае творы пераважна на царкоўнаславянскай, польскай або лацінскай мове. Тым не менш аўтары лічаць, што гэтыя тэксты адносяцца да беларускай літаратуры (Borisenko, V.V., Pširkov, Ū.S. & Čemerickij, V.A. 1977: 148); той самы пасаж сустракаем і ў беларускамоўным падручніку для ВНУ (Lazaruk, M.A. & Siemianovič, A.A. 1998: 209). У раздзеле, прысвечаным паэзіі, чытаем, што некаторыя паэты пісалі свае творы на беларускай і на польскай мовах, а часам нават толькі на польскай (Borisenko, V.V., Pširkov, Ū.S. & Čemerickij, V.A. 1977: 220). Падобным чынам, у раздзеле пра перакладную літаратуру XV–XVII стст. сфармулявана тэза, што тэксты на “стараславянскай”, лацінскай, польскай і іншых мовах не могуць быць далучаны да кантэксту беларускай літаратуры, “за ісключэннем произведений местных авторов” (Borisenko, V.V., Pširkov, Ū.S. & Čemerickij, V.A. 1977: 234). З гэтага можна зрабіць выснову, што менавіта апошняя

група твораў класіфікуецца ў яе прыналежнасці да беларускай літаратуры.

Вельмі важныя ў канцэптуальных адносінах раздзелы, прысвечаныя гісторыі літаратуры пазнейшых стагоддзяў. У акадэмічным аглядзе 1968 г. перыяду з другой паловы XVII да канца XVIII ст. адведзена ўсяго 20 старонак. Аўтары даводзяць, што з прычыны “прымусовага звужэння сферы ўжывання” (Barysienka, V.V. et al. 1968: 411) беларускай мовы з гэтага перыяду дайшло зусім няшмат літаратурных твораў: ананімныя сачыненні (Barysienka, V.V. et al. 1968: 416–421), а таксама тэксты драм школьнага тэатра ды батлеечных пастацовак (Barysienka, V.V. et al. 1968: 421–432). Ва ўводзінах да падручніка пад рэд. П. Ахрыменкі і М. Ларчанкі (1968), прынамсі, зроблена заўвага, што ў гэты перыяд на тэрыторыі цяперашняй Беларусі быў напісаны шэраг твораў на іншых мовах, якія адносяцца да здабыткаў айчыннага прыгожага пісьменства (Achrymienka & Larčanka 1968: 9). Аднак па-за гэтай заўвагай ніякай іншай інфармацыі пра іншамовную літаратуру няма. У рускамоўным акадэмічным аглядзе 1977 г. раздзел, прысвечаны літаратуры другой паловы XVII – XVIII стагоддзяў, займае ўжо больш за 50 старонак (Borisenko, V.V., Pširkov, Ū.S. & Čemerickij, V.A. 1977: 259–312). Павялічылася таксама колькасць згадак пра іншыя мовы прыгожага пісьменства. Аўтары адзначаюць, што ў эпоху Барока на кніжным рынку дамінавала рэлігійная літаратура на лацінскай, польскай і царкоўнаславянскай мовах, у той час як свецкія кнігі адрозніваліся высокімі коштамі і не друкаваліся на беларускай мове (Borisenko, V.V., Pširkov, Ū.S. & Čemerickij, V.A. 1977: 263). Акрамя таго, тут падаюцца наступныя важныя звесткі на тэму шматмоўнасці літаратуры: у стылёвай іерархіі беларуская мова прадстаўлена толькі ў творах “сярэдняга” і “нізкага” стыляў (Borisenko, V.V., Pširkov, Ū.S. & Čemerickij, V.A. 1977: 268) (з гэтага можна зразумець, што “высокія” жанры пісьменства абслугоўваліся іншымі мовамі); у тэкстах драм школьнага тэатра таксама пераважалі лацінская, польская і царкоўнаславянская мовы (Borisenko, V.V., Pširkov, Ū.S. & Čemerickij, V.A. 1977: 275); у другой палове XVIII ст. друкаваная прадукцыя выходзіла на самых розных мовах (Borisenko, V.V., Pširkov, Ū.S. & Čemerickij, V.A. 1977: 295). У якасці падсумавання працытую наступны ўрывак з раздзела, напісанага А. Мальдзісам (які, хутчэй за ўсё, узяў на ўзбраенне С. Кавалёў; гл. уводную частку гэтага артыкула). Вучоны выразна падзяляе мона- і мультылінгвальную канцэпцыі літаратуры:

Часто идеи Просвещения наиболее отчетливо выражались не в собственно белорусской литературе, а в литературе Белоруссии, многоязычной по своему характеру. Белорусские произведения занимали в ней далеко не ведущее место. Литературными, письменными языками Белоруссии тогда были польский, русский,

латинский, старославянский, французский языки и только в незначительной степени старый и новый белорусский (Borisenko, V.V., Pširkov, Ū.S. & Čemerickij, V.A. 1977: 299, курсіў — М.Р.; пар. таксама: Borisenko, V.V., Pširkov, Ū.S. & Čemerickij, V.A. 1977: 301).

Падобным чынам А. Мальдзіс праводзіць дыферэнцыяцыю ў падручніку пад рэд. М. Лазарука і А. Семяновіча (Lazaruk, M.A. & Siemianovič, A.A. 1998: 338) паміж паняццямі “шматмоўная літаратура Беларусі” і “ўласна беларуская літаратура” (Lazaruk, M.A. & Siemianovič, A.A. 1998: 338).

Калі ў рускамоўным аглядзе 1977 г., а таксама ў падручніку пад рэд. М. Лазарука і А. Семяновіча (Lazaruk, M.A. & Siemianovič, A.A. [1985] 1998) ідэя шматмоўнасці раскрываецца ў апошніх главах, то ў падручніку А. Лойкі (Lojka 2001: 5–6) і ў найноўшым акадэмічным аглядзе (Čamiaryski, V.A. et al. [2006] 2007) пытанне аб прыналежнасці “іншамоўных” тэкстаў да (стара)беларускай літаратуры каментуецца ў больш заўважнай пазіцыі, а менавіта ва ўводзінах. Прызнанне *полілінгвізму* літаратуры ў падручніку А. Лойкі з’яўляецца чыста намінальным, таму яго дэкларацыя застаецца, хутчэй за ўсё, незаўважанай у навуковай літаратуры. Тым часам апошняя акадэмічная “Гісторыя беларускай літаратуры” зрабілася сапраўдным памежным слупом, які вызначыў новае разуменне літаратуры на працягу. У згаданым аглядзе даводзіцца, што беларуская літаратура да канца XIX ст. заставалася шматмоўнай (Čamiaryski, V.A. et al. 2007: 14). У главе, прысвечанай літаратуры эпохі Барока, прысутнічае рэвалюцыйная заява, што аж да гэтага часу мова не была дамінуючым фактарам этнанацыянальнай ідэнтычнасці: вызначальным фактарам была, хутчэй, канфесійная прыналежнасць (Čamiaryski, V.A. et al. 2007: 499). У раздзелах, прысвечаных літаратуры Рэнэсансу і Барока, шматмоўнасць сістэматычна бярэцца пад увагу, у прыватнасці, прыводзяцца статыстычныя дадзеныя адносна мовы друкаваных кніг (Historyja 2007: 275). У раздзеле, прысвечаным кніжнай пазэіі (Čamiaryski, V.A. et al. 2007: 425–471), агляд вершаў на беларускай мове паслядоўна змяняецца аналагічнымі раздзелаў, прысвечанымі лаціна- і польскамоўным творам. Але найбольш істотным з’яўляецца тое, што творчасці іншамоўных або шматмоўных аўтараў, а таксама творчай спадчыне адной аўтаркі (Францішкі Уршулі Радзівіл) тут прысвечаны асобныя главы.

Пры ўсім наватарстве аўтараў акадэмічнай “Гісторыі беларускай літаратуры” найбольш выразна ідэя шматмоўнасці літаратуры прадстаўлена ў дапаможніку Ігара Клімава (Klimaj 2010). Слова “мова” ўжываецца нават у назвах некаторых падраздзелаў: гаворка ў іх ідзе пра царкоўнаславянскую (2.3), новалацінскую (3.2) і польскамоўную літаратуру (3.3). І. Клімаў упершыню супастаўляе гісторыю беларускай літаратуры з гісторыямі іншых літаратур, адзначаючы, што суіснаванне розных пісьмовых моў у цэлым характэрна

для славянскіх краін (Клімай 2010: 207). Удадай стратэгіяй аўтара належыць прызнаць і тую акалічнасць, што ён не робіць папярэдніх высноў, а спачатку праблематызуе крытэрыі, паводле якіх вызначаецца галіна аб'екта даследавання ў выпадку старабеларускай літаратуры:

[...] літаратуру з якіх тэрыторый [...] (сучаснай Беларусі ці з этнічна беларускіх зямель) адносіць да беларускай?

[...] творы на якой мове адносіць да беларускай літаратуры? (Клімай 2010: 5)¹⁶.

Гэтыя пытанні адкрываюць шырокае поле для далейшых даследаванняў і дыскусій.

4. Унутрыславянская канкурэнцыя: царкоўнаславянская і вернакулярная мовы

Першай мовай пісьменства ўсходніх славян была царкоўнаславянская. Менавіта гэты тэрмін — *царкоўнаславянская мова* — выкарыстоўваецца амаль ва ўсіх аглядах па гісторыі беларускай літаратуры. Выключэннем з гэтага правіла з'яўляецца агляд В. Вольскага 1956 года: у главе, прысвечанай Старажытнай Русі, аўтар піша пра “творы царкоўнай літаратуры” (Vołski 1956: 5, 12), “царкоўн[ыя] кніг[і]” (Vołski 1956: 7) або пра “элементы царкоўнай кніжнасці” (Vołski 1956: 12), аднак ніколі не выказваецца адносна адной канкрэтнай мовы. У каментарах адносна пачаткаў літаратурнай творчасці дзейнасць славянскіх місіянераў і паўднёvasлавянскае паходжанне мовы іх перакладаў замоўчваецца (тут няма наўнай у выданні 1958 г. главы “Перапіска кніг” (Vołski 1956: 12–15)). Таму ў чытача можа ўзнікнуць уражанне, што літаратура з самага пачатку стваралася на ўсходнеславянскай мове. У выданні 1958 г. гэтая (невывадковая) лакуна была запоўнена. В. Вольскі тлумачыць, што “старацаркоўнаславянская” або “старабалгарская” (Vołski 1958: 13–14) была мовай, успрынятай з паўднёvasлавянскіх краін, і на ёй былі напісаны, або, хутчэй, перапісаны першыя (царкоўныя) кнігі.

У пазнейшых калектыўных аглядах адбываецца пэўны зрух у тэрміналагічным полі: азначэнні “старацаркоўнаславянская” і “царкоўнаславянская” часта ўжываюцца як сінонімы да азначэння “славянская” (Barysienka, V. V. et al. 1968: 57, 65, 69), “стараславянская мова” (Lazaruk, M. A. & Siemianovič, A. A. 1998: 23–24, 26), “старославянский язык” (Borisenko, V. V., Pširkov, Ū. S. & Ćemerickij, V. A. 1977: 18, 49–50, 106, 145); апошні тэрмін шырока выкарыстоўваўся ў рускай філалагічнай навуцы савецкага часу. У раздзеле

16 Адказы гл.: Клімай 2010: 80.

найноўшага акадэмічнага агляду, які прысвечаны літаратуры даўняй Русі, спачатку аддаецца перавага тэрміну “стараславянская мова” (Саміарускі, V. A. et al. 2007: 19, 21, 57), але неўзабаве пачынае ўжывацца тэрмін “царкоўнаславянская мова” (Саміарускі, V. A. et al. 2007: 152, 159–163 і інш.).

Аўтары “Гісторыі беларускай дакастрычніцкай літаратуры” (1968) праяўляюць асцярожнасць у сваіх каментарых, паведамляючы, з той ці іншай ступенню дакладнасці, што кнігі, *перакладзеныя на славянскую мову*, прыйшлі на Русь з Балгарыі (Barysienka, V. V. et al. 1968: 57). У рускамоўным акадэмічным аглядзе 1977 г. ідзе гаворка ўжо канкрэтна пра ўспрынятую з Балгарыі мову, якая дзякуючы агульнай славянскай аснове была блізкая мовам усходніх славян, а таму яна хутка засвойвалася і “русіфікавалася” (Borisenko, V. V., Pširkov, Ū. S. & Čemerickij, V. A. 1977: 18: “(язык) русифицировался”). Аналагічныя каментары прапануе падручнік пад рэд. М. Лазарука і А. Семяновіча (Lazaruk, M. A. & Siemianovič, A. A. 1998: 23–24; 26). У найноўшым акадэмічным аглядзе прысутнічае таксама заўвага, што мовай, створанай на грунце тэсаланікійскага дыялекту (Саміарускі, V. A. et al. 2007: 19), карысталіся не толькі на землях усходніх славян, але таксама, напрыклад, на Балканах, у Багеміі і Маравіі (Саміарускі, V. A. et al. 2007: 21), што, апроч таго, існавалі разнастайныя рэгіянальныя рэдакцыі – “ізводы” (Саміарускі, V. A. et al. 2007: 24); пра беларускі ізвод – (Саміарускі, V. A. et al. 2007: 163). Хоць азначэнне “стараславянская” ў дачыненні да мовы падкрэслівае блізкасць і роднасць моў, аднак І. Клімаў (2010) ужывае выключна тэрмін “царкоўнаславянская мова”, акцэнтуючы тым самым адметнасць гэтай мовы і, зрэшты, усёй пісьмовай культуры даўняй Русі (гл. ніжэй). Царкоўнаславянскую аўтар прызнаў “дастаткова штучнай сакральнай мов[ай]”, якой карысталіся розныя народы, спачатку заходнія і паўднёвыя славяне, а пазней – усходнія славяне (Клімаў 2010: 22). С. Майхровіч, які наогул не згадвае Старажытнай Русі, таксама называе стараславянска-старабалгарскую замежную мовай, якую выкладалі ў кляштарных школах (Majchrovič 1980: 20).

У развагах аўтараў гісторыка-літаратурных аглядаў чырвонай ніткай праходзіць ідэя развіцця ў кірунку адыходу ад стараславянскай (царкоўнаславянскай) мовы; пры гэтым выказваецца думка, што “правільнай” мэтай развіцця ў гісторыі беларускай літаратуры мае быць дамінаванне народнай мовы. Гэты вельмі пажаданы для даследчыкаў наратыў толькі часткова адпавядае рэчаіснасці. Хоць В. Вольскі ў 1956 годзе, як адзначана вышэй, не ўжывае тэрміна “царкоўнаславянская мова” ў главах пра літаратуру даўняй Русі, аднак шматлікія згадкі пра гэтую мову можна заўважыць у главах, прысвечаных беларускай літаратуры перыяду Вялікага Княства Літоўскага: царкоўнаславянскія ўплывы ў адной з хронік (Vołski 1956: 22), царкоўнаславянскія рысы мовы Скарыны (Vołski 1956: 32)

і два яго выданні на царкоўнаславянскай мове¹⁷ (Vołski 1956: 30); рэлігійная літаратура часоў Васіля Цяпінскага, якая ўсё яшчэ стваралася на царкоўнаславянскай мове (Vołski 1956: 38), і інш. У некаторых канцэптуальна важных момантах яўна заўважныя (цэнзурныя) апушчэнні: так, можна даведацца, што Лаўрэнцій Зізаній склаў царкоўнаславянска-беларускі лексікон, аднак замоўчаны той факт, што яго *Грамматіка словенска* — гэта граматыка менавіта царкоўнаславянскай мовы (Vołski 1956: 47). Падобным чынам адносна “Граматыкі” Мялеція Сматрыцкага, якая “зрабілася асноўным граматычным падручнікам на Беларусі і Украіне” (Vołski 1956: 50), адсутнічае ўказанне, што гэта быў падручнік царкоўнаславянскай мовы.

У прысвечаным Старажытнай Русі раздзеле манаграфічнага нарыса В. Вольскага (Vołski 1958: 14; у выданні 1956 г. адсутнічае) даецца тлумачэнне, што ў царкоўнаславянскую мову пранікалі фанетыка-марфалагічныя элементы жывых славянскіх моў; гэта нібыта ўказвае на паступовы заняпад царкоўнаславянскай мовы. У гэтым аглядзе няма ніводнай моўнай характарыстыкі паасобных тэкстаў, з адзіным выключэннем: паведамляецца, што “Слова пра паход Ігара” было напісана на старажытнай агульнарускай літаратурнай мове (Vołski 1958: 52; у выданні 1956 г. гэтыпасаж адсутнічае). Ці была моўная прыналежнасць усіх тэкстаў аднолькавая? А можа, чытач павінен быў зрабіць выснову пра наяўнасць дзвюх розных моў на падставе арфаграфічных адрозненняў (гл. вышэй)?

Эксплікуецца нязменная расчараванне з прычыны доўгатрываласці царкоўнаславянскай мовы, якая, як сцвярджаецца, усё яшчэ дамінавала ў пачатку XVI ст.:

Да часоў Скарыны і Цяпінскага беларуская народная мова ўжо выпрацавалася, але як літаратурная мова кніжнага пісьменства яшчэ не ўжывалася. Яна культывавалася толькі як мова дзяржаўнай канцылярыі, мова дзяржаўных актаў і дакументаў. Мовай духоўнага пісьменства заставалася ўсё яшчэ ў асноўным царкоўнаславянская мова, у якую ўсё больш і больш пранікалі элементы жывой беларускай народнай мовы (Vołski 1956: 38; Vołski 1958: 108).

Цьмяным застаецца змест паведамлення пра тое, што брацтва і праваслаўныя літаратары прапагандавалі з канца XVI ст. царкоўнаславянскую мову: паводле слоў аўтара, брацтва абаранялі

17 Пытанне пра тое, ці толькі дзве кнігі Скарыны былі надрукаваны на царкоўнаславянскай мове і, наогул, на якой мове Скарына друкаваў Біблію, застаецца дыскусійным у працах беларускіх навукоўцаў да сённяшняга дня. У найноўшым акадэмічным аглядзе (Саміарыcki, V. A. et al. 2007: 290) даводзіцца, што гэта першая ўсходнеславянская Біблія на народнай мове; І. Клімаў лічыць, што выданні Скарыны — гэта адаптацыя пераважна царкоўнаславянскага тэксту Бібліі для ўсходнеславянскіх чытачоў (Клімай 2010: 112). Даследчыкі-скарыназнаўцы схіляюцца да апошняга меркавання.

“родную мову і культуру” (Vołski 1958: 119; у выданні 1956 г. на с. 43 гэтая тэма не ўздымаецца)¹⁸.

З другога па храналогіі акадэмічнага агляду таксама няясна, якімі былі ўзаемаадносіны паміж мовамі. На якой мове функцыянавала ў Старажытнай Русі перакладная літаратура (Barysienka, V.V. et al. 1968: 64–65) і – у першую чаргу – арыгінальная літаратура (Barysienka, V.V. et al. 1968: 71)? У наступнай главе, прысвечанай літаратуры XIV – першай паловы XVI ст., царкоўнаславянская мова супрацьпастаўляецца старабеларускай, “актавай мове”, якой пры вялікіх князях літоўскіх быў нададзены статус “агульнадзяржаўнай мовы” (Barysienka, V.V. et al. 1968: 104, 107 і інш.). Разам з тым цалкам зразумела і тое, што царкоўнаславянская мова нікуды не знікла. У адрозненне ад гісторыка-літаратурных аглядаў 50-х гг. XX ст., тут наўпрост гаворыцца, што праваслаўныя ў сваім супрацьстаянні царкоўнай уніі ў канцы XVI і ў XVII стст. “памылкова” па-ранейшаму абапіраліся на царкоўнаславянскую мову: “Дзеячы брацкага руху моцна трымаліся за старую кніжную царкоўнаславянскую мову і тым самым перашкаджалі працэсу дэмакратызацыі літаратурнай мовы” (Barysienka, V.V. et al. 1968: 207). З іншага боку, даводзіцца думка, што ўніяты, наадварот, аддавалі перавагу народнай мове і дзякуючы гэтаму прыцягвалі да сябе вернікаў (Barysienka, V.V. et al. 1968: 324); тое ж самае – у падручніку пад рэд. М. Лазарука і А. Семяновіча (Lazaruk, M.A. & Siemianovič, A.A. 1998: 228)¹⁹. Такім чынам, канцэпцыя лінейнай эвалюцыі мовы пісьменства ад царкоўнаславянскай да беларускай пераўтвараецца ў канцэпцыю сінхроннага суіснавання канкуруючых моў.

У рускамоўным аглядзе 1977 г. наўпрост гаворыцца пра функцыянальную двухмоўнасць пісьменства часоў Старажытнай Русі. Сцвярджаецца, што амаль усе помнікі царкоўна-рэлігійнага пісьменства, аўтарамі якіх былі духоўныя асобы, ствараліся на царкоўнаславянскай мове (рускай рэдакцыі); тым часам у свецкім, перадусім у справавым, пісьменстве выкарыстоўваўся пісьмовы варыянт народнай мовы ўсходніх славян (Borisenko, V.V., Pširkov, Ū.S. & Šemerickij, V.A. 1977: 18). Хутчэй за ўсё, такое сцвярджанне звязана з мадэллю дыгласіі, якую распрацаваў Барыс Успенскі для гісторыі рускай літаратуры ў сярэдзіне 70-х гг. XX ст. Аўтары названага акадэмічнага агляду сцвярджаюць, што з утварэннем Вялікага Княства Літоўскага пашыраецца ў параўнанні з царкоўнаславянскай мовай сфера ўжывання таго мясцовага варыянту агульнай усходнеславянскай мовы, з якога пазней вылучыліся беларуская і ўкраінская мовы; для гэтага варыянту ўжываецца назва

18 Фармулёўкі В. Вольскага характарызуюцца (наўмыснай) неадназначнасцю, а вось А. Лойка (Lojka 2001: 153) наўпрост і няправільна называе “старабеларускай” тую мову, якой карысталіся брацтвы ў агітацыйных мэтах.

19 Гэтая думка адсутнічае ў выданні 1985 г. на с. 213.

“так называемый «русский» в его местном варианте” (Borisenko, V. V., Pširkov, Ū. S. & Čemerickij, V. A. 1977: 49). Гэтая моўная разнавіднасць пранікае ўва ўсе сферы творчасці, уключаючы царкоўна-рэлігійную літаратуру (Borisenko, V. V., Pširkov, Ū. S. & Čemerickij, V. A. 1977: 49–50). Што ж да пытання пра радавод усходнеславянскіх моў, то тут відавочная арыентацыя на мадэль, у якой “так называемый «русский [язык]»” займае прамежкавае становішча паміж вернакулярнай мовай Русі (якая згадваецца як *древнерусский язык*), а таксама беларускай і ўкраінскай мовамі. Далей, аднак, на працягу ўсяго аналітычнага наратыву ідзе гаворка па-ранейшаму пра “(стар)беларускую мову”.

Як і беларускамоўны агляд 1968 г., рускамоўная “История белорусской дооктябрьской литературы” 1977 г. даводзіць, што праваслаўныя брацтвы, якія выступалі супраць царкоўнай уніі, а таксама “иные представители патриотически настроенной магнатской знати” намагаліся несці асвету ў “народные массы” з дапамогай царкоўнаславянскай мовы (Barysienka, V. V. et al. 1968: 145). Такая культурная палітыка расцэньваецца як памылковая. Шматмоўнасць прадстаўлена тут як праблема: яна ўскладняе працэс вызначэння ўласнага літаратурнага канона і адасаблення беларускай літаратуры ад іншых літаратур:

Пренебрежение братств живым языком простого народа вело к тому, что произведения белорусской и украинской письменности того времени издавались преимущественно на польском, церковнославянском и даже на латинском языках. Это обстоятельство в значительной степени усложняет, а порой и затрудняет определить тот круг литературных памятников, которые безоговорочно можно рассматривать как явление белорусской культуры. Поэтому не случайно многие из таких иноязычных памятников [...] оказались приобщенными по признаку их языкового оформления к польской литературе (Borisenko, V. V., Pširkov, Ū. S. & Čemerickij, V. A. 1977: 148; аналагічна ў падручніку для ВНУ: (Lazaruk, M. A. & Siemianovič, A. A. 1998: 209).

Аўтары падручніка пад рэд. М. Лазарука і А. Семяновіча (Lazaruk, M. A. & Siemianovič, A. A. 1998: 24) прымаюць ідэю двухмоўнасці: для іх існуе царкоўнаславянская мова ў яе (агульна)рускай рэдакцыі для царкоўна-рэлігійных тэкстаў, а таксама пісьмовы варыянт вернакулярнага маўлення для свецкіх справаводчых тэкстаў. Аднак гэтая канцэптуальная мадэль, якая характарызуе пісьменства даўняй Русі, усё яшчэ не прымяняецца паслядоўна (г. зн. у паасобных главах). Так, напрыклад, тут не прымаюцца пад увагу свецкія справаводчыя тэксты на народнай мове (вядомым прыкладам могуць служыць “Руская праўда” або наўгародскія берасцянныя граматы). У наступным раздзеле ізноў робіцца агаворка пра

моўны дуалізм, цяпер ужо ў дачыненні да перыяду XIV–XVI стст., прычым расстаноўка акцэнтаў кардынальным чынам змяняецца: “З XIV–XV ст., у перыяд фарміравання беларускай народнасці і беларускай мовы літаратурнай мовай на Беларусі стала старабеларуская” (Lazaruk, M. A. & Siemianovič, A. A. 1998: 57).

Што датычыць узаемаадносін паміж сакральнай і народнай мовамі, то аўтары найноўшага акадэмічнага агляду (Саміарускі, V. A. et al. [2006] 2007), не абмяркоўваючы і не згадваючы ідэю “дыгласіі”, насамрэч вяртаюцца да ўжо пройдзенага этапу філалагічных даследаванняў. Прызнаючы тую акалічнасць, што прапанаваная Б. Успенскім канцэпцыя царкоўнаславянска-рускай дыгласіі стала ў апошнія гады аб’ектам навуковай крытыкі, задам усё ж пытанне: ці можна прапанаваць штосьці лепшае? У дачыненні да літаратуры перыяду позняга Сярэднявечча (часоў незалежнага Вялікага Княства Літоўскага) канстатуецца суіснаванне царкоўнаславянскай і старабеларускай моў (Саміарускі, V. A. et al. 2007: 152). Неўзабаве гаворка ідзе ўжо пра разнастайнасць стыляў — ад высокага кніжнага да размоўнага, “ад амаль чыстай стараславянскай да народнай беларускай мовы” (Historyja 2007: 160). Праўда, гэтая ідэя, якая сваімі каранямі сягае, верагодна, да прац Віктара Жывава, так і не знаходзіць увасаблення ў паасобных раздзелах.

Мовавед І. Клімаў (Клімаў 2010: 4–6) разрубае гордзіеў вузел моўнага пытання правакацыйным сцвярджаннем, што літаратура Старажытнай Русі (XI–XIII стст.) “існавала фактычна на царкоўнаславянскай мове”. Тут няма ніякай згадкі пра існаванне якой бы ні было агульнай народнай мовы братніх усходнеславянскіх народаў; не называецца аніводны літаратурны помнік, створаны на ёй. І. Клімаў з’яўляецца таксама адзіным, хто ставіць пад сумненне арыгінальнасць так званага “Слова пра паход Ігара” (Клімаў 2010: 62–75, перадусім: Клімаў 2010: 72). Ён канстатуе сітуацыю суіснавання пісьменства на сакральнай і вернакулярнай мовах толькі ў дачыненні да літаратуры Вялікага Княства Літоўскага перыяду (позняга) Сярэднявечча. Пісьмовая мова, якой карысталіся ў вялікакняскай канцылярыі, даводзіць даследчык, мала адчула на сабе ўплыў царкоўнаславянскай мовы і абапіралася на аналагічныя адміністрацыйна-справавыя тэксты даўняй Русі (Клімаў 2010: 79). Праўда, такі падыход выклікае, у сваю чаргу, пытанне да аўтара кнігі: ці правамерна было зусім не браць пад увагу ўтылітарную, не-літаратурную частку пісьмовай спадчыны Русі (Клімаў 2010: 29), каб больш ясна акрэсліць абрысы сваёй уласнай канцэпцыі, што літаратура Старажытнай Русі стваралася на царкоўнаславянскай мове?

І. Клімаў наважыўся, апроч таго, задаць і іншае пытанне. Хоць у самой ягонай кнізе ідзе гаворка пра “старабеларускую мову”, аднак аўтар прыводзіць аргументы на карысць меркавання, што і ў даўнейшыя эпохі існавала агульная пісьмовая мова “беларусаў

і ўкраінцаў”, прадстаўленая шматлікімі дыялектамі, а таксама іх агульная літаратура:

У дадатак, старабеларуская мова была наддыялектнай мовай, яна абслугоўвала як беларускія, так і ўкраінскія рэгіёны і была аднолькава зразумелай як на Беларусі, так і на Украіне. Таму ўзнікае пытанне і наконт адмежавання старабеларускай літаратуры ад стараўкраінскай. Паколькі да Люблінскай уніі 1569 г. большасць украінскіх зямель знаходзіліся ў складзе ВКЛ [...], то і пісьменства было агульным для Беларусі і Украіны, яно развівалася на супольнай мове. Літаратурныя творы на гэтай мове бесперашкодна распаўсюджваліся з Беларусі на Украіну (і наадварот), перапісваліся і чыталіся ў розных цэнтрах; такую ж няўрымслівасць выяўлялі і некаторыя аўтары, якія вандравалі з поўдня на поўнач (і наадварот). Але і пасля Люблінскай уніі, у выніку якой усе ўкраінскія землі былі залучаны ў склад Польшчы, гэтая сітуацыя адметна не змянілася (Клімай 2010: 80).

Пад агульнаўжывальнай наддыялектнай у дапаможніку І. Клімава маецца на ўвазе тая мова, якую славісты называюць русінскай (фр. “Ruthène”, англ. “Ruthenian”, ням. “Ruthenisch”). Цікава будзе даведацца, ці здолее гэтая канцэпцыя атрымаць прызнанне ў беларускай (і ўкраінскай) навуковай супольнасці, ці ўсталюецца дзякуючы ёй адпаведны тэрміналагічны эквівалент. Ці наогул існуе магчымасць стварэння гісторыі беларускай літаратуры без *старабеларускай мовы*?

5. Адкрыццё лацінамоўнай спадчыны

Пры бліжэйшым разглядзе аказваецца, што менавіта мова, найбольш аддаленая ад славянскага субстрата, успрымаецца найменш праблематычна і найбольш гладка ўпісваецца ў наяўныя даследчыцкія наратывы. На думку Сяргея Кавалёва (Kawalou 2009: 84), умацаванне ідэі *шматмоўнай* літаратуры Беларусі пачалося з адкрыцця новалацінскіх паэтаў. На сённяшні дзень іх творы ўжо зрабіліся часткай літаратурнага канона.

Аднак у аглядах В. Вольскага 1956 і 1958 гг. сітуацыя з лацінскай мовай выглядае яшчэ цалкам адваротна. Аўтар абмяжоўваецца адзінай згадкай, што трактаты Сымона Буднага публікаваліся *таксама* па-лацінску (Vołski 1956: 36; Vołski 1958: 102). У наступныя дзесяцігоддзі назіраецца паступовае адкрыццё айчынных новалацінскіх аўтараў і іх інтэграцыя ў гісторыю літаратуры. Так, у падручніку П. Ахрыменкі і М. Ларчанкі (Achrymienka & Larčanka 1968) з’яўляецца тэза, што не варта выключаць з гісторыі літаратуры тэксты, напісаныя па-лацінску (або па-польску), хоць, што

праўда, адпаведныя тэксты аўтарамі не разглядаюцца. Больш падрабязна распавядаецца пра іх у акадэмічным аглядзе, падрыхтаваным у тым жа годзе. У падраздзеле, прысвечаным кніжнай паэзіі другой паловы XVI — першай паловы XVII стст., прысутнічае сцвярджэнне, што лацінскую мову шырока ўжывалі ў сваёй творчасці пісьменнікі з беларускіх і ўкраінскіх зямель Сымон Будны, Ігнацій Іяўлевіч, Сімяон Полацкі, Феафан Пракаповіч ды іншыя (Barysienka, V.V. et al. 1968: 354). Паведамляецца, што былі нават такія літаратары, якія пісалі свае творы выключна па-лацінску (Barysienka, V.V. et al. 1968: 354). Творчасць самых важных новалацінскіх паэтаў — “Яна з Вісліцы” і “Міколы з Гусова” — кратка прадстаўлена на адной старонцы (Barysienka, V.V. et al. 1968: 354–355). Адмысловае канцэптуальнае значэнне мае інфармацыя пра тое, што наогул самыя першыя вершаваныя тэксты ў Беларусі былі напісаны на латыні (Barysienka, V.V. et al. 1968: 354).

У рускамоўным акадэмічным аглядзе 1977 г. Мікалаю Гусоўскаму і яго “Песні пра зубра” прысвечаны ўжо чатыры старонкі (Borisenko, V.V., Pširkov, Ū.S. & Čemerickij, V.A. 1977: 87–92). Да таго ж імя Мікалая Гусоўскага згадваецца ва ўводзінах, на першай старонцы (Borisenko, V.V., Pširkov, Ū.S. & Čemerickij, V.A. 1977: 5), неўзабаве ізноў — у адным шэрагу са Скарынам і Будным (Borisenko, V.V., Pširkov, Ū.S. & Čemerickij, V.A. 1977: 7). У падручніку для ВНУ пад рэдакцыяй М. Лазарука і А. Семяновіча (Lazaruk, M.A. & Siemianovič, A.A. 1998: 142–175) новалацінскі паэт зрабіўся ўжо адным з шасці класікаў, кожны з якіх заслужыў асобнага раздзелу. У главе, прысвечанай сілабічнай (sic!) паэзіі, побач з Мікалаем Гусоўскім згадваюцца таксама “Пруская вайна” Яна Вісліцкага (на адной старонцы, с. 270–271 і далей) і лацінамоўныя вершы Сымона Буднага (Lazaruk, M.A. & Siemianovič, A.A. 1998: 272). Цікава, што ў гэтай главе зусім не ідзе гаворка пра польскі ўплыў, хоць сілабічная мадэль вершавання была, несумненна, запазычана з Польшчы, а не ўспрынята з лацінамоўнай традыцыі. Сведчаннем таго статусу, які набыў Мікалай Гусоўскі ў канцы 70-х гг. XX ст., з’яўляецца падручнік С. Майхровіча (Majchrovič 1980: 122–126): аўтар “Песні пра зубра” прадстаўлены тут як адзіны небеларускамоўны аўтар, прычым яго творчасці прысвечаны спецыяльны раздзел. Гэты факт азначаў ужо пачатак адыходу ад моналінгвальнай канцэпцыі як такой. Доказ таму — сцвярджэнне С. Майхровіча, што тэкст Мікалая Гусоўскага, напісаны на замежнай мове, па сваёй прыродзе з’яўляецца глыбока беларускім творам (Majchrovič 1980: 123).

Зразумела, колькасць лацінамоўных аўтараў павялічылася ў найноўшай акадэмічнай “Гісторыі” (Čamiaruskі, V.A. et al. [2006] 2007), арыентаванай на шматмоўную літаратуру. Даволі аб’ёмістая глава прысвечана творчасці не толькі Мікалая Гусоўскага (Čamiaruskі, V.A. et al. 2007: 309–357), але таксама Саламона Рысінскага, які прызнаецца вядучым новалацінскім аўтарам

у беларускай літаратуры эпохі Барока (Ўсаміарускі, V.A. et al. 2007: 642–657)²⁰. У главе пра паэзію эпохі Рэнэсансу коратка прадстаўлены і іншыя аўтары: Пётр Раізіі, Ян Мылій, Базылі Гіяцынт, Сымон Будны, Францішак Градоўскі, Ян Радван, Ян Казаковіч, Гальяш Пельгрымоўскі (Ўсаміарускі, V.A. et al. 2007: 437–455). Пашырэнне лацінскага пісьменства расцэньваецца як вынік дзейнасці езуітаў, якая, паводле аўтарскага наратыву, пачалася з заснавання акадэміі ў Вільні ў 1579 годзе (Ўсаміарускі, V.A. et al. 2007: 277, 445). Выказваецца думка, што лацінамоўная творчасць успрымалася, у прыцыпе, як адносна звычайная з’ява: на гэтай мове напісаны, напрыклад, дзённік Эразма Вітэліуса ў пачатку XVI ст. (Ўсаміарускі, V.A. et al. 2007: 683), мемуары Альбрэхта Станіслава Радзівіла ў XVII ст. (Ўсаміарускі, V.A. et al. 2007: 724), а таксама першыя школьныя драмы для езуіцкага тэатра, пастаўленыя ў Вільні (Ўсаміарускі, V.A. et al. 2007: 758). І. Клімаў прадстаўляе ўсю інфармацыю ў канцэнтраваным выглядзе ў падраздзеле, прысвечаным новалацінскай літаратуры (Клімаў 2010: 131–154). Яго агляд уключае, між іншым, той матэрыял, які не прадстаўлены ў іншых “Гісторыях беларускай літаратуры”: сачыненні, напісаныя за мяжой, альбо творы замежных аўтараў — “Апісанне Еўрапейскай Сарматыі” (*Sarmatiae Europaeae Descriptio*) Аляксандра Гваныні, “Пра літоўскую раку Нёман” (*De fluvio Memela Lithunaniae*) Адама Шротара (Клімаў 2010: 132–133 і далей), а таксама прэзентуе палітычную публіцыстыку другой паловы XVI ст. — творы Міхалона Літвіна, Андрэя Волана (Клімаў 2010: 150–153).

6. Пераацэнка польскамоўнай спадчыны

Пашырэнне кантэксту беларускага пісьменства праз далучэнне да яго лацінамоўных тэкстаў сталася часткай больш маштабнага працэсу, накіраванага на перагляд тых культурных дасягненняў, якія датычылі адносінаў з суседнімі народамі і культурамі. Найбольш выразна праявіла сябе пераацэнка ў галіне польска-беларускіх узаемаадносін. У даследаваннях 50–60-х гадоў XX ст. гэтыя адносіны выяўлены ў даволі змрочных фарбах, і часам здаецца, што адпаведныя ацэнкі адлюстроўваюць сумную рэчаіснасць XIX ст. Так, В. Вольскі прадстаўляе XVI і XVII стагоддзі як перыяд, калі польская, а таксама айчынная спольшчаная шляхта ажыццяўляла эксплуатацыю беларускага народа. Аўтар даводзіць, што, пачынаючы з 1386 года, польскія магнаты прыкладалі ўсе намаганні, каб спаланізаваць Вялікае Княства Літоўскае і пераўтварыць яго “ў польскую ўскраіну”

20 Ян Вісліцкі ўзгадваецца (Ўсаміарускі, V.A. et al. 2007: 269–271), аднак яго творчасці не прысвечана асобная глава. Адносна спрэчнага пытання пра месца нараджэння і этнічнаму прыналежнасць паэта (гл.: Kawalou 2010: 52–73).

(Vołski 1956: 28; Vołski 1958: 83). Асаблівым чынам падкрэсліваецца тая акалічнасць, што ў 1697 годзе польскі (sic!) сейм забараніў друкаваць кнігі на беларускай мове, а таксама выкарыстоўваць гэтую мову ў дзяржаўным справаходстве. Сцвярджаецца думка, нібыта прыняцце такога рашэння азначала, што ўсе беларускія друкарні і школы былі зачынены. Польская мова, даводзіцца ў падручніку, зрабілася мовай адміністрацыі, юрыспрудэнцыі і адукацыі, а беларуская мова захоўвалася толькі на вёсцы (Vołski 1956: 54; Vołski 1958: 157 і далей). Найважнейшым інструментам паланізацыі абвешчаўся каталіцкі касцёл (Vołski 1956: 28; Vołski 1958: 83); ацэнка дзейнасці езуітаў і іх школ носіць выключна з’едлівы характар:

Уся сістэма навучання ў езуіцкіх школах была накіравана на тое, каб са сваіх выхаванцаў падрыхтаваць людзей, фанатычна адданных каталіцкай рэлігіі і польскай дзяржаве. [...] Юнакі, праваслаўныя па рэлігіі і беларусы па нацыянальнасці, якія вучыліся ў гэтых школах, зневажалі сваю родную мову і народ, з якога выйшлі (Vołski 1956: 34; Vołski 1958: 96–97).

Тым часам у гераічным арэале прадстаўлены праваслаўныя брацтвы, якія адкрывалі свае школы (Vołski 1956: 43; Vołski 1958: 119). У якасці вядучага наратыву выступае нацыянальная і класавая барацьба, супраціў народа беларускай і польскай шляхце (Vołski 1956: 42; Vołski 1958: 115). Сцвярджаецца, што насельнікі беларускіх (і ўкраінскіх) зямель адзінадушна змагаліся за сваю культуру (Vołski 1956: 28; Vołski 1958: 83 і далей).

В. Вольскі даводзіць таксама, што прыгнёт узмацняў імкненне да саюзу з Масквой (Vołski 1956: 28–29, 33; Vołski 1958: 83, 95–96). У кантэксце тэмы аблогі Полацка ў 1563 г. гаворыцца нават, што жыхары горада не толькі віталі гэтую падзею, але і актыўна падтрымлівалі войскі маскоўцаў (Vołski 1956: 33; Vołski 1958: 96). Гэты раздзел В. Вольскі завяршае ўжо цытаванай патэтычнай данінай “старэйшаму брату” (гл. першы раздзел гэтага артыкула). У калектыўным аглядзе 1956 г. наступны раздзел кнігі адкрываецца сказам, што “аб’яднанне Беларусі з Расіяй у 1795 г.” (г. зн. падзел Рэчы Паспалітай) — падзея, якая мела прагрэсіўнае значэнне (Vołski 1956: 58)²¹. Усе гэтыя негатыўныя моманты робяць практычна незаўважнымі асобныя заўвагі пра тое, што беларускія аўтары пісалі свае творы “таксама” на польскай мове.

У акадэмічным аглядзе 1968 г. мала што змянілася ў плане ацэнак. Інфармацыя пра ўплывы па-ранейшаму зводзілася да негатыўных акрэсленняў “апалячванне” і “акаталічванне” (напр.:

21 Пар. з наступным фрагментам з рускамоўнага агляду (Borisenko, V.V., Pširkov, Ū.S. & Сemerickij, V.A. 1977: 289 і далей): “Яшчэ Маркс і Энгельс указвалі на тое, што, у адрозненне ад той часткі, якая была акупавана Прусіяй і Аўстрыяй, тут ідзе размова пра рэгіёны, насельнікі якога не былі палякамі”.

Barysienka, V.V. et al. 1968: 143, 171). Акцэптаванне мясцовымі арыс-такратамі польскіх звычаяў расцэньваецца як дэнацыяналізацыя і апалячванне (Barysienka, V.V. et al. 1968: 194), прапаведнікі з ордэна езуітаў — як “ваяўніча настроеная армія рэлігійных фанатыкаў” (Barysienka, V.V. et al. 1968: 198). Праўда, у параўнанні з падручнікам В. Вольскага з’явіліся асобныя карэктуры: замест забароны кнігадрукавання на беларускай мове з’яўляецца змяніэнне колькасці кніг (Barysienka, V.V. et al. 1968: 411). Забарона беларускай мовы польскім сеймам ва ўсіх галінах замяняецца на выцясненне беларускай мовы з галіны *дзяржаўнага справаводства*. Паведамляецца, што пастанова “сейма” (= вальнага сейма), што пісцы павінны карыстацца толькі польскай мовай, паскорыла гэты працэс. Крыху пазітыву ўтрымлівае ў сабе глава, прысвечаная перакладной літаратуры. Прызнаецца, што сярод мноства літаратур-пасрэдніц польская была бадай што самай важнай (Barysienka, V.V. et al. 1968: 384). Аднак ва ўводзінах усё прадстаўлена з дакладнасцю да наадварот: далучанасць беларускай літаратуры да Рэнэсансу, гуманізму, Рэфармацыі тут не звязваецца з Польшчай (Barysienka, V.V. et al. 1968: 6). Праз некалькі старонак вядзецца гаворка пра паўднёваславянскае, польскае і чэшскае *пасрэдніцтва* ў тых тэкстах, якія адносяцца да розных літаратур (Barysienka, V.V. et al. 1968: 10). З даследчыцкага наратыву, такім чынам, не вынікае, што польская культура адыгрывала вядучую ролю.

Падобным чынам, у рускамоўным акадэмічным аглядзе 1977 г. захоўваецца дзівосная раўнавага паміж негатыўнымі і пазітыўнымі ацэнкамі. Ва ўводзінах адносна перыяду Люблінскай уніі 1569 г. ідзе гаворка пра пераход ад рэлігійнай талерантнасці да ваяўнічага (каталіцкага) фанатызму пры падтрымцы вышэйшых уладаў дзяржавы, бо гэта “полностью соответствовало агрессивным планам и намерениям польских феодалов в отношении белорусского, украинского и литовского народов” (Borisenko, V.V., Pširkov, Ū.S. & Čemerickij, V.A. 1977: 7). Разам з тым вядзецца гаворка пра станоўчае ўздзеянне ўзаемных культурных кантактаў; хоць палякі ў гэтым кантэксце займаюць апошнія месца ў рэестры народаў, пасля літоўцаў, аднак яны, прынамсі, згадваюцца (Borisenko, V.V., Pširkov, Ū.S. & Čemerickij, V.A. 1977: 9). У наступных главах вядзецца далейшае супастаўленне негатыўных і пазітыўных момантаў. Пры гэтым, з аднаго боку, захоўваецца ранейшая прыкрая рыторыка наконт мэтанакіраванага апалячвання, каталіцкай агрэсіі і езуітаў, напр.: (Borisenko, V.V., Pširkov, Ū.S. & Čemerickij, V.A. 1977: 142–144, 262–263). Аднак, з іншага боку, у главе пра пачаткі гуманізму вядзецца гаворка пра асабліва цесныя кантакты з Польшчай, праз пасрэдніцтва якой былі засвоены многія культурныя дасягненні (Borisenko, V.V., Pširkov, Ū.S. & Čemerickij, V.A. 1977: 82).

Паралельна з гэтым паступовым і часам супярэчлівым зрухам у ацэнках польскага ўплыву назіраецца яўнае павелічэнне

колькасці спасылак на польскамоўныя творы ў аб'ёмістых калектыўных акадэмічных аглядах. У беларускамоўным аглядзе 1968 г. згадваюцца наступныя выданні: так званая *Брэсцкая Біблія 1563 г.* (Barysienka, V.V. et al. 1968: 212), некалькі твораў Сымона Буднага (Barysienka, V.V. et al. 1968: 213, 219), кнігі з друкарні Мамонічаў (Barysienka, V.V. et al. 1968: 242), публікацыі перыяду Брэсцкай царкоўнай уніі (Barysienka, V.V. et al. 1968: 295) і сачыненні Мялеція Смятрыцкага (Barysienka, V.V. et al. 1968: 311). Прысутнічае ўказанне на тое, што Лявонцій Карповіч пісаў выключна па-польску (Barysienka, V.V. et al. 1968: 325), а Сімяон Полацкі сачыняў вершы на польскай мове (Barysienka, V.V. et al. 1968: 366–367, 373–376). Цытаванне загалоўкаў некаторых твораў на мове арыгінала робіць адчувальнай прысутнасць польскай мовы ў кантэксце гісторыі літаратуры (гл. вышэй). У рускамоўным аглядзе 1977 г. аналагічныя загалоўкі таксама прыводзяцца, аднак заўсёды ў перакладзе і кірылічным шрыфтам (гл. вышэй). У адным з абзацаў справядліва сцвярджаецца, што *большасць твораў перыяду Рэфармацыі* была напісана на польскай мове і што пераклады Васіля Цяпінскага ды Сымона Буднага ўяўлялі сабою выключэнне (Borisenko, V.V., Pširkov, Ū.S. & Čemerickij, V.A. 1977: 127). З названага агляду вынікае, што нават у галіне праваслаўнай і ўніяцкай рэлігійнай палемікі пераважала польская мова (Borisenko, V.V., Pširkov, Ū.S. & Čemerickij, V.A. 1977: 148, 176)²². На мікраўзроўні для некаторых аўтараў “польская выява” яшчэ больш выпукліваецца. Напрыклад, паведамляецца, што Сымон Будны нарадзіўся на вёсцы ў польскай Мазовіі і што да свайго прыезду ў Вільню ён вучыўся ў Кракаве і за мяжой (Borisenko, V.V., Pširkov, Ū.S. & Čemerickij, V.A. 1977: 135). Акрамя таго, чытач даведваецца, што за час знаходжання ў Вільні Мялеція Смятрыцкі напісаў каля 20 сачыненняў, пераважна на польскай мове (Borisenko, V.V., Pširkov, Ū.S. & Čemerickij, V.A. 1977: 180). У главе, прысвечанай перакладной літаратуры, паведамляецца, што многія тэксты былі перакладзены з лацінскай мовы на польскую не ў Польскай Кароне, а “в Вильно и в белорусских городах” (Borisenko, V.V., Pširkov, Ū.S. & Čemerickij, V.A. 1977: 258).

У падручніку для ВНУ (Lazaruk, M.A. & Siemianovič, A.A. 1998: 59 і далей) Люблінская унія, з аднаго боку, інтэрпрэтуецца як падзея, якая паклала пачатак апалячванню і дэнацыяналізацыі. З другога боку, у іншай главе (Lazaruk, M.A. & Siemianovič, A.A. 1998: 205) даводзіцца, што аб'яднанне для шляхты Вялікага Княства Літоўскага мела вынікам палітычную роўнасць і палепшыла яе становішча ў стасунку да магнатаў. У якасці неаспрэчна пазітыўнага моманту ізноў-такі ўзгадваецца роля Польшчы як культуры-пасярэдніка

22 У акадэмічнай “Гісторыі беларускай літаратуры” (Barysienka, V.V. et al. 1968) і ў падручніку для ВНУ (Lazaruk, M.A. & Siemianovič, A.A. [1985] 1998) сфармулявана тэза, што ўніяты карысталіся народнай мовай, гл. вышэй, раздзел 4.

(Lazaruk, M. A. & Siemianovič, A. A. 1998: 92). Нават інфармацыя пра дзейнасць езуітаў падаецца больш дружалюбна. Цяпер езуіты прадстаўляюцца як стваральнікі сеціва школ, якія прапаноўвалі бясплатную адукацыю для ўсіх. Паведамляецца таксама, што сярод настаўнікаў былі добра падрыхтаваныя багасловы, таленавітыя прапаведнікі і літаратары (Lazaruk, M. A. & Siemianovič, A. A. 1998: 205, 190)²³. Прадстаўленыя тут ацэнкі адрозніваюцца супярэчліваасцю; тое ж адносіцца і да наступных пасажаў, прысвечаных ухваленню дзейнасці праваслаўных брацтваў як цэнтраў патрыятычных сіл. Магчыма, гэтая акалічнасць звязана з тым, што аўтарам главы, прысвечанай літаратуры перыяду Контррэфармацыі, быў Аляксандр Коршунаў — як у падручніку для ВНУ (Lazaruk, M. A. & Siemianovič, A. A. 1998: 205 і далей), так і ў абодвух акадэмічных аглядах (Borisenko, V. V., Pširkov, Ū. S. & Čemerickij, V. A. 1977: 142 і далей; Barysienka, V. V. et al. 1968: 193 і далей). Складваецца ўражанне, што тут мы маем справу з кантамінацыяй наратываў розных дзесяцігоддзяў, пры гэтым асобныя ацэнкі адаптаваліся да новых сітуацый, аднак мы не заўважым ані пераасэнсавання ўсяго тэксту ў цэлым, ані імкнення напісаць штосьці новае. Супастаўленне сведчыць пра тое, што ў адным і тым жа асноўным тэксце часта змячаліся або выдаляліся антыпольскія пасажы (некаторыя прыклады прыводзяцца ў гэтым артыкуле). У іншых месцах робяцца дапаўненні. Так, напрыклад, у чацвёртым выданні падручніка для ВНУ у дадатак да паведамлення пра польска-каталіцкую пагрозу згадваюцца войны паміж Маскоўскай дзяржавай і Вялікім Княствам Літоўскім або Рэччу Паспалітай (Lazaruk, M. A. & Siemianovič, A. A. 1998: 227–228); гэты дадатак адсутнічае ў выданні 1985 г. (гл. с. 213). Што да ўпамінання польскамоўных аўтараў і іх сачыненняў, то ў падручніку для ВНУ іх усё яшчэ менш у параўнанні з новалацінскімі аўтарамі. Напрыклад, у раздзеле, прысвечаным паэзіі (гл. вышэй, частка 5), яны наогул адсутнічаюць. Выключэннем з'яўляецца глава пра творчасць Сімяона Полацкага, у якой часам робяцца заўвагі ў дужках пра наяўнасць польскамоўных вершаў у ранні перыяд творчасці (Lazaruk, M. A. & Siemianovič, A. A. 1998: 279) або ў якасці ілюстрацыі прыводзяцца арыгінальныя назвы на польскай мове (Lazaruk, M. A. & Siemianovič, A. A. 1998: 280–283).

У найноўшым акадэмічным аглядзе (Čamarycki, V. A. et al. [2006] 2007) уяўленні пра Польшчу і польскую культуру пераасэнсоўваюцца пераважна ў пазітыўным рэчышчы. Так, напрыклад, ва ўступным раздзеле, прысвечаным літаратуры позняга Сярэднявечча, апісваецца культурны ўздых у Польшчы; сцвярджаецца, што менавіта адсюль пранікалі на Беларусь тэксты, якія адукаваныя людзі чыталі ў арыгінале (Čamarycki, V. A. et al. 2007: 195–196).

23 На с. 206 адсутнічае сказ з крытычнымі выпадкамі ў бок езуітаў, які ёсць у першым выданні 1985 г.

Чытач даведваецца, што ўжо ў XVI і першай палове XVII ст. 46% кніг, апублікаваных у Вялікім Княстве Літоўскім, былі надрукаваны на польскай мове (Ўсаміарыскі, В.А. et al. 2007: 275). Безацэнна даводзіцца, што ў 50–60-х гг. XVI ст. польская мова адыгрывала большую ролю на тэрыторыі Беларусі і Літвы, чым у Польшчы, дзе дамінавала латынь. Пасля 1569 г. польская мова зрабілася *lingua franca* для Рэчы Паспалітай. Паведамляецца, што нават у брацкіх школах выкладалі царкоўнаславянскую, лацінскую і польскую мовы (Ўсаміарыскі, В.А. et al. 2007: 277–279).

Што ж да езуітаў, то паведамленне пра іх рэлігійную барацьбу выглядае не так ваража: крытычнае стаўленне маркіруецца праз ужыванне двукосся, калі ідзе гаворка пра “ерэтыкоў”; апроч таго, падкрэсліваюцца пазітыўныя моманты дзейнасці ордэна (Ўсаміарыскі, В.А. et al. 2007: 383). Перавага польскай мовы інтэрпрэтуецца цяпер у пазітыўным рэчышчы — як адкрытасць беларускай культуры заходняму свету:

Характэрная для культурнай прасторы Рэчы Паспалітай вестэрнізацыя культуры выявілася тут [у Беларусі. — М.Р.] у развіцці навуковай і літаратурнай творчасці не толькі на спецыфічнай для Заходняй Еўропы лацінскай, але і на рэгіянальнай польскай мове (Ўсаміарыскі, В.А. et al. 2007: 498).

Знікненне старабеларускай мовы тлумачыцца цяпер ужо не рэпрэсіямі, а (натуральным) вяртаннем да польскай і лацінскай моў, якія дамінавалі ў галіне адукацыі (Ўсаміарыскі, В.А. et al. 2007: 498). Калі нават і прысутнічае згадка пра апалячванне з негатыўнай канатацыяй, то ў наступным сказе ідзе ўжо гаворка пра агульнарускія амбіцыі Масквы. Выказваецца думка, што і адно, і другое азначала б страту дзяржаўнасці, мовы і культуры для Беларусі, Літвы і Украіны (Ўсаміарыскі, В.А. et al. 2007: 494).

Польскамоўныя аўтары і іх творы прадстаўлены нашмат больш шырока ў параўнанні з папярэднімі аглядамі, дзе прысутнічалі толькі беглыя згадкі пра іх. У раздзеле, прысвечаным паэзіі эпохі Рэнесансу (Ўсаміарыскі, В.А. et al. 2007: 455–471), польскамоўныя творы разглядаюцца асобна. Гэта песні з пратэстанцкіх канцыяналаў, верш Андрэя Волана, “*Proteus, abo Odmienniec*” Пятра Станьскага. Чытач даведваецца, што па-польску пісалі, напрыклад, Цыпрыян Базылік, паліглот Гальяш Пельгрымоўскі, што “*Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi...*” Мацея Стрыйкоўскага таксама была створана на гэтай мове. Творчасці шматмоўных паэтаў Андрэя Рымшы (Ўсаміарыскі, В.А. et al. 2007: 471–481) і Гальяша Пельгрымоўскага (Ўсаміарыскі, В.А. et al. 2007: 481–492), Яна Пратасовіча (Ўсаміарыскі, В.А. et al. 2007: 627–642) як аўтара шматлікіх зборнікаў польскамоўных вершаў, а таксама Францішкі Уршулі Радзівіл (Ўсаміарыскі, В.А. et al. 2007: 855–875), якая сачыняла на

дзвюх мовах, прысвечаны нават асобныя раздзелы. Нягледзячы на тое, што значэнне шматмоўнасці літаратуры прызнаецца на канцэптэуальным узроўні, сама гэтая шматмоўнасць мала праяўляецца ў рэальным тэксце даследавання. Назвы твораў амаль заўсёды прыводзяцца ў перакладзе на беларускую мову, да таго ж не заўсёды даецца інфармацыя пра мову арыгіналу. Так, напрыклад, з раздзела, прысвечанага публіцыстычнай літаратуры (Саміарускі, V. A. et al. 2007: 382–406), немагчыма даведацца, што *Rozmowa Polaka z Litwinem* Аўгустына Ратундуса, *Quincunx* Станіслава Ажахоўскага або *Брэсцкая Біблія* з’яўляюцца польскамоўнымі тэкстамі, а *De libertate politica sive civili* і *De principe et propriis eius virtutibus* Андрэя Волана напісаны на лацінскай мове (арыгінальныя назвы твораў прыведзены аўтарам. — М. Р.).

Ігар Клімай аб’ядноўвае як лацінамоўныя, так і польскамоўныя творы ў межах паасобных глаў (Клімай 2010: 155–182). Узрастанне ролі польскай мовы расцэньваецца пазітыўна, як і ў акадэмічным аглядзе 2006 (2007 — 2-е выд.) г. Па словах даследчыка, яна ўспрымалася як “прэстыжная і дасканалая мова” (Клімай 2010: 155). Адзначаецца таксама, што веданне польскай мовы было важным для прадстаўнікоў шляхты, каб мець магчымасць паўнаўартаснага ўдзелу ў палітычным жыцці, а ў XVII ст. яна зрабілася таксама мовай адукаваных беларусаў і ўкраінцаў ды служыла сродкам камунікацыі паміж прадстаўнікамі эліты розных этнаканфесійных супольнасцяў. Выснова пра тое, што ў XVII ст. фактычна існавала адзіная (супольная) літаратура на польскай мове (Клімай 2010: 156), выводзіць яго агляд за межы канцэпцыі нацыянальнай літаратуры.

7. Праблема тытульнай нацыі: літоўцы і літоўская мова

У большасці аглядаў прыводзіцца аргументацыя ад супраціўнага. Аўтары наракаюць на перавагу польскай мовы і, супастаўляючы народную мову з царкоўнаславянскай, намагаюцца ацаніць першую больш станоўча. Пры гэтым у сваім імкненні адстаяць айчынную культуру яны не зважаюць на тую акалічнасць, што іншыя этнічныя групы падлягалі асіміляцыйнаму ўціску з боку русінаў-беларусаў. Гэтае замоўчванне добра адчувальнае ў выпадку балцкага насельніцтва, на наяўнасць якога ўказвае палітонім *Вялікае Княства Літоўскае*, а таксама назвы найбольш важных помнікаў (*Хронікі літоўскія*, *Статуты літоўскія*).

У артыкуле В. Вольскага з падручніка 1956 г. чытач даведваўся, што “мова заходнерускага пісьменства” зрабілася дзяржаўнай мовай у Вялікім Княстве Літоўскім. Аўтар даводзіць, што менавіта яна (а не літоўская мова) служыла для паўсядзённых зносін пры двары вялікіх князёў і што на ёй былі складзены шматлікія

пісьмовыя помнікі (Vołski 1956: 21). У яго пазнейшую манаграфію быў дададзены асобны параграф, у якім распавядалася пра больш нізкі культурны ўзровень літоўцаў і адсутнасць у іх пісьмовай культуры (Vołski 1958: 59–60). Паколькі культурнай асіміляцыі падлягаў бок заваёўніка, перыяд літоўскага праўлення не надзяляецца негатыўнымі ацэнкамі ні ў працах В. Вольскага, ні ў пазнейшых даследаваннях. Так, у рускамоўным аглядзе пра факт палітычнай зверхнасці літоўцаў сказана, што гэта “стало [...] исторической необходимостью” і “имело прогрессивное значение” (Borisenko, V.V., Pširkov, Ū.S. & Ćemerickij, V.A. 1977: 41).

У акадэмічным аглядзе 1968 г. (Barysienka, V.V. et al. 1968: 104) заўвага пра культурную асіміляцыю больш звязваецца з правячымі коламі літоўцаў: маўляў, вялікія князі літоўскія, як і іх маскоўскія супернікі, бачылі сябе валадарамі ўсёй Русі і праводзілі аб’яднаўчую палітыку на землях усходніх славян. Пры гэтым падкрэсліваецца роля беларускага народа ў стварэнні Вялікага Княства Літоўскага (напр.: Barysienka, V.V. et al. 1968: 102–104) – хутчэй за ўсё, для таго, каб скасаваць выкліканую адпаведным палітонімам супярэчлівасць успрыняцця. У кнізе тлумачыцца, што Вялікае Княства Літоўскае было ўтворана на літоўска-ўсходнеславянскай аснове (Barysienka, V.V. et al. 1968: 104). Аднак гэта, здавалася б, палітычна карэктная заява ўступае ў супярэчнасць з тэзамі, якія сустракаюцца на іншых старонках, пра выключна беларускі характар некаторых тэкстаў. Так, напрыклад, летапісы і хронікі ўпісваюцца ў гісторыка-літаратурны кантэкст як беларускія. Аўтары пішуць пра іх агульнабеларускі характар і іх пашыранасць на тэрыторыі ўсёй Беларусі. Ідэнтыфікацыя летапісаў і хронік менавіта як беларускіх, а не літоўскіх, літоўска-рускіх або заходнерускіх прызнаецца адзіна правільнай, бо яны ідэнтыфікуюцца як помнікі пісьменства беларускага народа (Barysienka, V.V. et al. 1968: 109–110)²⁴. На фоне абвешчанага тэзіса пра літоўска-ўсходнеславянскае адзінства робіцца спроба растлумачыць, чаму другая “беларуская хроніка” (так званыя другі беларуска-літоўскі летапісны звод, паводле В. Чамярыцкага) была ў такой ступені абмежавана літоўскай гісторыяй у вузкім сэнсе (без усходнеславянскага складніка). Гэтая акалічнасць тлумачыцца толькі імкненнем падкрэсліць незалежнасць ад Польшчы і абараніцца ад прэтэнзій Маскоўскай дзяржавы

24 У артыкуле В. Вольскага з агляду 1956 г. (Vołski 1956: 22 і далей), манаграфіі В. Вольскага (Vołski 1958: 62 і далей), рускамоўным акадэмічным аглядзе 1977 г. (Borisenko, V.V., Pširkov, Ū.S. & Ćemerickij, V.A. 1977: 54, 58 і далей), падручніку для ВНУ (Lazaruk, M.A. & Siemianovič, A.A. 1998: 70, 74), падручніку А. Лойкі (Lojka 2001: 166 і далей) хронікі называюцца “беларуска-літоўскімі”. А. Макмілін (McMillin 1977: 24 і далей) называе іх “Byelorussian Chronicles” – гэтаксама ж, як і ў акадэмічным аглядзе 1968 г., аднак у дачыненні да другога зводу аўтар задаецца пытаннем, ці можна прызнаць гэтыя хронікі прыналежнымі да літоўскай літаратуры ў вузкім сэнсе гэтага слова (Barysienka, V.V. et al. 1968: 28).

(Barysienka, V.V. et al. 1968: 129–131). Канцэпцыя мірнага суіснавання ўсходніх славян і літоўцаў дае трэшчыны і ў іншых месцах. Так, напрыклад, заўвага пра тое, што жаніцьба Ягайлы і прыняцце ім каталіцкага веравызнання прывялі да нераўнапраўнага становішча праваслаўных (Barysienka, V.V. et al. 1968: 144), указвае на канфесійныя супярэчнасці. Наогул не ўздываецца пытанне пра тое, ці існавалі таксама помнікі літоўскага пісьменства ў вузкім сэнсе гэтага слова. Аўтары не выказваюць ніякага спачування ў сувязі з тым, што суседні з беларускім літоўскі народ страціў сваю мову і культуру, якія захоўваліся толькі “на вёсцы”.

Калі ў акадэмічным аглядзе 1968 г. *Хронікі літоўскія* беларусіфікуюцца, то аўтары ранейшых аглядаў ідуць шляхам маргіналізацыі. Так, гэтыя “літоўскія” тэксты амаль цалкам выключаны з падручніка пад рэд. П. Ахрыменкі і М. Ларчанкі: у падраздзеле “Летапісы” (Achrymienka & Larčanka 1968: 49–57) падаецца перадусім інфармацыя пра летапісы, у якіх знайшоў яскравае выражэнне аспект агульнаславянскай еднасці: пра так званы “Летапіс Аўрамкі”, а таксама пра “беларускую перапрацоўку” літаратурнага помніка пад назвай “Книга о побоищи Мамая” (Achrymienka & Larčanka 1968: 55). Абодва згаданыя тэксты былі падрабязна ахарактарызаваны і ў аглядах В. Вольскага, які, аднак, прысвяціў адмысловыя падраздзелы *летанісам літоўскім* і *Баркалабайскаму летанісу* (Vołski 1956: 22–25; Vołski 1958: 62–75). Аналагічна выглядае сітуацыя і ў выпадку *Статутаў літоўскіх*. У падручніку пад рэд. П. Ахрыменкі і М. Ларчанкі яны нават не згадваюцца; тым часам В. Вольскі ўпамінае іх у крытычным рэчышчы (Vołski 1956: 26–28; Vołski 1958: 80–83; гл. вышэй, першая частка гэтага артыкула).

У рускамоўным акадэмічным аглядзе 1977 г. (Borisenko, V.V., Pširkov, Ū.S. & Šemerickij, V.A. 1977: 64–65) аналіз хронік засяроджаны на разглядзе легенды пра патрыцыя Палямона, у межах якой распавядаецца выключна пра паходжанне літоўцаў і падаюцца аргументы супраць мірнага суіснавання славян і літоўцаў. Аўтар главы падкрэслівае, што гэты міф не мае нічога агульнага з рэальнай гісторыяй і рэальным этнагенезам. У параўнанні з беларускамоўным аглядам 1968 г. тут дададзены матыў, які ўказвае на напружанасць адносін паміж прадстаўнікамі кіруючай эліты: адзначаецца, што складальнікі хронік быццам бы імкнуліся прадэманстраваць зверхнасць літоўскіх арыстакратаў над беларуска-ўкраінскімі (Borisenko, V.V., Pširkov, Ū.S. & Šemerickij, V.A. 1977: 65). Пры гэтым у агульным кантэксце даследавання даволі часта ўзгадваецца “беларуска-літоўскі” або “літоўска-славянскі характар” дзяржавы і грамадства (Borisenko, V.V., Pširkov, Ū.S. & Šemerickij, V.A. 1977: 41, 61, 64). Даводзіцца, што з прычыны агульнасці паходжання і мовы беларусы маюць шмат агульнага з літоўцамі і што апошнія зрабілі істотны ўнёсак у этнагенез беларусаў (Borisenko, V.V., Pširkov, Ū.S. & Šemerickij, V.A. 1977: 42). Як ужо адзначалася вышэй, аўтары часта

разважаюць пра значнасць саўдзелу беларусаў: сталіца Вільня аб-
вяшчаецца культурным цэнтрам літоўцаў і беларусаў; даводзіцца
таксама, што ў XVI ст. палову жыхароў Вільні складалі беларусы
(Borisenko, V.V., Pširkov, Ū.S. & Čemerickij, V.A. 1977: 77). Вялікае Кня-
ства Літоўскае XIV–XV стст. апісваецца як федэрацыя розных тэры-
торый, сярод якіх найбольш буйной, перадавой і эканамічна раз-
вітай часткай былі “беларускія і ўкраінскія землі” (Borisenko, V.V.,
Pširkov, Ū.S. & Čemerickij, V.A. 1977: 41).

З агульнага характару прадстаўленай вышэй інфармацыі
складваецца наступнае ўражанне: літоўцы былі, на думку аўтараў,
адсталай, асіміляванай меншасцю ў валадарстве, якое, відавоч-
на, толькі намінальна называлася Вялікім Княствам Літоўскім.
У падручніку для ВНУ (Lazaruk, M.A. & Siemianovič, A.A. 1998: 55–56)
літоўцы як дзейныя асобы гістарычнага працэсу амаль цалкам ад-
сунуты на другі план. Тут ідзе гаворка пра гістарычную неабход-
насць аб’яднання беларусаў і літоўцаў у мэтах абароны дзяржавы
(а не пра заваёвы літоўцаў), а таксама пра літоўска-ўсходнеславян-
скі сінтэз (Lazaruk, M.A. & Siemianovič, A.A. 1998: 58–59). Кіраўнік
дзяржавы названы тут “літоўска-беларускім” вялікім князем: у ад-
носінах да Ягайлы (Lazaruk, M.A. & Siemianovič, A.A. 1998: 71–72),
у адносінах да Міндоўга (Lazaruk, M.A. & Siemianovič, A.A. 1998: 80).
Можна толькі ў здзіўленні пакачаць галавой, чытаючы напісанае
Алегам Лойкам (Lojka 2001: 144–145), які атаясамлівае “літоўцаў”
у тэкстах гістарычных крыніц з беларусамі (ён вядзе гаворку пра
літвінаў, літвінцаў)²⁵, літоўцаў-балтаў замяняе на “жамойтаў-аўк-
штаў” (якія як быццам толькі ўскосна звязаны з ВКЛ). Ён піша:

Літвой колісь называлася тэрыторыя сённяшняй Беларусі, а ме-
навіта рэгіён Клецкаўшчыны, Ляхаўшчыны, часткова Случчыны.
Насельнікамі сённяшняй Літвы былі не літвіны, ці ліцвіны, а літоў-
цы, жмудзіны-жэмойты, аўкшты. Літвінамі пачынаючы з XV ста-
годдзя сталі называць у Еўропе і Масковіі нашых продкаў, на-
сельнікаў Беларусі, жыхароў Вялікага княства Літоўскага (Lojka
2001: 144).

Падобным чынам, тэрмін “русіны” даследчык прымяняе вы-
ключна да ўкраінцаў. Ён падзяляе Вялікае Княства на складныя
часткі — Літву (=Беларусь), Жамойць (=Літву), Русь (=Украіну) —
і такім чынам адаптуецца да палітычнай мапы сучаснасці.

У найноўшым акадэмічным аглядзе (Čamiaruskі, V.A. et al.
[2006] 2007) ўжо няма гэтай нацыянальнай рэдукцыі: аўтары раз-
важаюць пра сінкрэтычны характар Вялікага Княства Літоўскага.
Згодна з іх канцэпцыяй, гэта дзяржава ўзнікла на тэрыторыі, якая

25 Такое разуменне аспрэчваецца ў найноўшым акадэмічным аглядзе (Čamiaruskі, V.A. et al. 2007: 158): тут ліцвінамі прызнаюцца беларусы, а таксама эт-
нічныя літоўцы.

доўгі час вызначалася ўплывам славяна-балцкіх кантактаў і была заселена мяшаным або славянізаваным літоўскім насельніцтвам. У згаданым аглядзе таксама падкрэсліваецца перавага славян, пры гэтым дадаецца яшчэ трэцяя група насельніцтва — мяшаная літоўска-ўсходнеславянская (Саміарускі, V.A. et al. 2007: 153–154). У XIV ст., даводзяць аўтары, славянскае і мяшанае насельніцтва пераважала ў колькасных адносінах над чыста літоўскім; сцвярджаецца, што ў 70-х гг. XV ст. уласна літоўскія тэрыторыі складалі не больш за 10% агульнай плошчы краіны, а літоўская арыстакратыя “аславяньвалася” (Саміарускі, V.A. et al. 2007: 155).

Больш выразна, чым у ранейшых аглядах, і, магчыма, імкнучыся аспрэчыць канцэпцыю А. Лойкі, аўтары падкрэсліваюць культурную неаднастайнасць Вялікага Княства і яго не-ідэнтычнасць сучаснай Беларусі:

ВКЛ, па-першае, не ўяўляла з сябе адзінай культурна-гістарычнай зоны, падобнай да колішняй старажытнай Русі. Нельга наўпрост атаясамляць усё Княства і яго культуру з Беларуссю, а ліцьвінаў з беларусамі. Па-другое, далёка не ўсё створанае або перапісанае ў Беларусі XV — пачатку XVI ст. можна лічыць уласнабеларускім (Саміарускі, V.A. et al. 2007: 158).

З найноўшай акадэмічнай “Гісторыі беларускай літаратуры” вынікае таксама, што стварэнне агульнай дзяржавы не прывяло да этнічнай або рэлігійнай гомогенізацыі насельніцтва (Саміарускі, V.A. et al. 2007: 159). У главах пра літаратуру позняга Сярэднявечча, а таксама ў вялікім раздзеле, прысвечаным літаратуры Рэнэсансу, часта сустракаюцца такія пары аднародных членаў, як “Беларусь і Літва”, “беларусы і літоўцы”, нават “паэты Літвы і Беларусі” (Саміарускі, V.A. et al. 2007: 262), аднак межы паміж гэтымі дзвюма групамі ніколі яўна не пазначаюцца. Падобным чынам шматмоўна-мультыкультурная канцэпцыя даследавання ўвасабляецца ў ідэалізаванай дэкларацыі мірнага суіснавання розных моў, якая не падлягае глыбейшаму асэнсаванню. Робіцца выснова, што акцэптаванне старабеларускай мовы ў якасці дзяржаўнай не замінала развіццю літоўскай мовы ў рэгіёнах з балцкім насельніцтвам (Саміарускі, V.A. et al. 2007: 159). Тым часам прыклады вышэйзгаданага развіцця літоўскай мовы надзвычай нешматлікія: паведамляецца толькі, што Марцінас Мажвідас пераклаў на літоўскую мову тэксты рэлігійных спеваў і надрукаваў першую кнігу на літоўскай мове — катэхізіс — у 1547 г. (Саміарускі, V.A. et al. 2007: 372²⁶)²⁷. Падручніку Ігара Клімава таксама не

26 Маецца на ўвазе яго “Katechizmus prasty žadei, makslas skaityma rašta yr giesmes”.

27 Літаратуразнавец Сяргей Кавалёў таксама звярнуў увагу на агульную ад-

стае “літоўскіх” прыкладаў. У главе, прысвечанай польскамоўнай літаратуры перыяду Адраджэння і Рэфармацыі, ёсць толькі намёк на тое, што былі таксама тэксты на літоўскай мове: аўтар прыводзіць статыстычныя дадзеныя пра мовы, на якіх друкаваліся кнігі ў Вільні ў 1525–1599 гг. (Клімаў 2010: 155–156). Сярод 324 пазіцый, паводле звестак аўтара, былі тры кнігі на літоўскай мове — і адна нават на латгальскай.

Інфармацыя пра літаратуру на літоўскай мове нечакана выяўляецца ў “Нарысе” С. Майхровіча (Majchrowič 1980: 24–26), што яшчэ больш выпуклівае наяўнасць адпаведнага прабелу ў іншых аглядах. Аўтар робіць дапушчэнне, што літоўцы пісалі рунамі на сваёй мове ў часы пракаветнай даўніны, яшчэ да таго, як сфарміравалася руская мова (на жаль, адпаведная спасылка на даследчыцкую літаратуру адсутнічае). Толькі тут — і ні ў адным з іншых аглядаў — згадваюцца магчымыя негатыўныя наступствы такога змянення моўнай сітуацыі для літоўскай культуры:

Цяжка, мабыць, было маладой літоўскай пісьменнасці, якая яшчэ ў XVII ст. не мела сваёй дастаткова выпрацаванай навукова-філасофскай, юрыдычнай тэрміналогіі, сапернічаць з мовай беларускай, угрунтаванай на шматвяковых літаратурных традыцыях Кіеўскай Русі і яе сусветна вядомай культурнай спадчыне (Majchrowič 1980: 25).

У кнізе С. Майхровіча прысутнічае згадка пра першую кнігу на літоўскай мове, а таксама пра ўвядзенне адмысловага алфавіту для гэтай мовы Мікалоюсам Даўкшам; упамінаюцца першы слоўнік і першая граматыка літоўскай мовы.

8. Меншасці і іх літаратуры

У некаторых аглядах між іншым выказваецца думка, што сумесь этнасаў, культур і моў у Вялікім Княстве Літоўскім была яшчэ больш стракатай, чым гэта засведчана ў большасці гісторыка-літаратурных аглядаў. Адпаведную інфармацыю падаюць Алег Лойка (Lojka 2001: 6) і Ігар Клімаў:

У этнічных адносінах ВКЛ было стракатай дзяржавай, якую насялялі продкі цяперашніх літоўцаў, беларусаў, украінцаў, рускіх (на ўсходнім памежжы), не кажучы ўжо пра шматлікія меншасці: яўрэяў, татар, караімаў, цыган, армян, латгалаў і інш. (Klimau 2010: 78).

сутнасць інфармацыі пра літоўскамоўную літаратуру і пра кітабы (гл. ніжэй, частка 8; Kawalou 2016: 252). У сваёй манаграфіі ён даводзіць, якім чынам, напрыклад, творчая спадчына М. Мажвідаса можа быць звязана з гісторыяй беларускай літаратуры (Kawalou 2010: 41–52).

Без адказу застаецца, аднак, лагічнае пытанне, якое вынікае з гэтай інфармацыі: ці пакінулі па сабе якія-небудзь пісьмовыя помнікі яўрэі, татары, караімы, цыганы, армяне, латгалы (і немцы)²⁸ — за выключэннем адной кароткай заўвагі ў кнізе І. Клімава: даследчык адзначае, што побач з лацінкай, якая час ад часу ўжывалася для напісання тэкстаў на старабеларускай мове, выкарыстоўвалася таксама і арабская графіка (Клімай 2010: 80). Гэтыя выкананыя татарамі-мусульманамі пераклады з арабскай або турэцкай мовы на старабеларускую, запісаныя арабскім шрыфтам, згадваюцца таксама ў рускамоўным акадэмічным аглядзе 1977 г. (Borisenko, V.V., Pširkov, Ū.S. & Čemerickij, V.A. 1977: 244 і далей). У кнізе М. Гарэцкага можна не толькі прачытаць пра кітабы (Нарэцкі 1992: 112), але нават пабачыць фотаздымак фрагмента аднаго з так званых рукапісных кітабаў у раздзеле ілюстрацый. Пытанне пра тое, ці захаваліся якія-небудзь пісьмовыя помнікі на іўрыце або ідышы, не закранаецца ні ў адным аглядзе, хоць, здавалася б, з улікам багатай яўрэйскай літаратуры XIX і XX стст. гэтае пытанне павінна было ляжаць на паверхні.

9. Падсумаванне: кірункі развіцця і адкрытыя пытанні

“Звесткі па гісторыі літаратуры, быццам шматвяковая галька, залягаюць шматслойна, пачынаючы з самага ніжняга культурнага слоя. Аднак, паколькі інфармацыя пра гэты ніжні слой, па цалкам зразумелых прычынах, заўсёды адкрыта для рознага кшталту скажэнняў і можа быць лёгка сфальсіфікавана, гэту інфармацыю трэба належным чынам аддзяляць, прычым надзвычай асцярожна і карпатліва, паколькі зробленыя на яе аснове вывады маюць вялізнае значэнне; менавіта яны заслугоўваюць давер і нясуць у сабе ўсю праўду”,

— пісаў Ганс Ротэ ў сваім эсе “Што такое «древнерусская литература»?” (Rothe 2014–2015: 80)²⁹. Тое ж самае можна сказаць і пра “старабеларускую літаратуру”. Прадпрыняты аналіз паказаў, што нататывы, якія ўтрымліваюць “рознага кшталту скажэнні”, могуць быць дэканструяваны шляхам параўнання аглядаў па старабеларускай літаратуры, дзе яны з’яўляюцца ў сканцэнтраваным выглядзе. Гісторыя літаратуры несупынна перапісваецца, і кожнае пакаленне робіць праекцыю сваёй сучаснасці на мінуўшчыну.

Крытычны аналіз адзінаццаці аглядаў па гісторыі беларускай літаратуры (1956–2010 гг.) дазволіў вылучыць важнейшыя нататывы

28 У гэтых адносінах варта ўвагі кніга Якуба Недзведзя: (Niedźwiedz 2014).

29 Гл. нямецкамоўны арыгінал: Rothe 2000: 15.

і топасы. На фоне гэтай агульнай выявы можна вызначыць месца асобных даследаванняў у суцэльным дыскурсе, і тады робіцца відавочным шаблонны ў ідэйных адносінах характар некаторых выказванняў. Параўнанне выяўляе таксама свайго кшталту “гарачыя зоны” — тыя, у якіх былі прыняты канцэптуальныя рашэнні надзвычайнай важнасці, або тыя, у якіх такія рашэнні яшчэ не прыняты. Вялікі ўплыў у вызначанай галіне робяць адпаведныя палітыка-сацыяльныя дыскурсы; прынамсі, для савецкага перыяду неабходна браць пад увагу яшчэ і цэнзурны ўціск. Так, напрыклад, топас Русі як агульнага паходжання братніх усходнеславянскіх народаў зрабіўся грунтам савецкіх інклюзіўных наратываў, якія развівалі далей ідэю расійскіх імперскіх прэтэнзій. Гэты топас не акцэптуецца толькі ў двух аглядах вызначанага намі перыяду, прычым адзін з іх створаны брытанскім вучоным у часы халоднай вайны. Побач з імкненнем да большай незалежнасці ад Расіі ў новым тысячагоддзі назіраецца тэндэнцыя да таго, каб уяўленне пра агульнаўсходнеславянскае Сярэднявечча паступова трансфармаваць у ідэю прэлюдыі да гісторыі ўласнага пісьменства. Падобным чынам у залежнасці ад бягучай палітычнай сітуацыі змяняліся ацэнкі адносін з Маскоўскай дзяржавай і Польскай Каронай.

У постсавецкі перыяд наратывы класавай барацьбы страцілі сваю функцыянальнасць, аднак следам за Жаннай Некрашэвіч-Кароткай (Nekrašević-Karotkaja 2017: 297) можна гаварыць пра “замену прызрака камунізму” на “прызрак беларусізму”. Патрэба ў стварэнні гісторыі нацыянальнай літаратуры, імкненне да сцвярджэння ідэі беларускага нацыянальнага, тэрытарыяльнага і літаратурнага адзінства да сённяшняга дня не ставілася пад сумненне. Аўтары практычна ўсіх гісторыка-літаратурных даследаванняў адштурхоўваюцца ад эсэнцыялісцкага дапушчэння, што беларускі этнас, беларуская тэрыторыя і беларуская ідэнтычнасць існавалі заўсёды — замест таго, каб вывучаць паступовы генетычны рух, у працэсе якога адбывалася адмежаванне ад разнастайных “іншых”. У гісторыка-літаратурных аглядах цалкам ігнаруецца тая акалічнасць, што нават тэксты гістарыяграфічных крыніц не ствараюць аргументацыйнай базы для падобных нацыянальных мадэляў. Праўда, гэтая акалічнасць сама праступае паміж радкоў і робіцца відавочнай у працэсе расповеду пра — літоўскія? беларускія? беларуска-літоўскія? — летапісы і хронікі альбо калі ідзе гаворка пра тое, што Францыск Скарына або сейм мелі на ўвазе пад выразам “руская мова”/ “русский язык”. Таксама і той факт, што ў большасці аглядаў дзейнымі асобамі гісторыка-літаратурнага працэсу XV і XVI стст. выступаюць “беларусы і літоўцы”, а ў XVII ст. гэта ўжо “беларусы і ўкраінцы”³⁰, сведчыць пра тое, што спроба

30 Насамрэч пытанне, як канцэптуалізаваць у гісторыі літаратуры “беларуска-ўкраінскія” адносіны, — адно з найбольш цікавых і складаных. Ці можна

ажыццяўлення праекцыі этнапалітычных межаў сучаснасці таксама дасягнула сваёй крытычнай кропкі. Адмысловы статус быў да сённяшняга дня замацаваны толькі за перыядам ранняга Сярэднявечча, якое ў большасці прааналізаваных аглядаў атаясамліваецца са “Старажытнай Руссю” і не абмяжоўваецца “Беларуссю”.

Беларусацэнтральная перспектыва беларускіх гісторыка-літаратурных аглядаў спрычынілася да таго, што пытанне пра саўдзел іншых этнічных груп проста не ставілася. Роля балтаў-літоўцаў бралася пад увагу адзіна з прычыны таго, што яны перамяшаліся з усходнімі славянамі, культурна асіміляваліся і практычна зрабіліся пасіўнымі саўдзельнікамі беларускіх культурных дасягненняў. Дамінаванне беларускай культурнай парадыгмы або сцвярджаецца без далейшых разваг, або інтэрпрэтуецца з пункту гледжання культурнага суіснавання. Літаратура нацыянальных меншасцяў таксама застаецца па-за ўвагай аўтараў прадстаўленых тут аглядаў.

Эсэнцыялісцкія дапушчэнні прыводзяць да таго, што аўтары нават не ставяць пытання пра ўзнікненне беларускай ідэнтнасці. Прымаецца за пастулат падзел на беларусаў і ўкраінцаў, прычым адпаведным пунктам прызнаецца распад Русі як агульнага ўсходнеславянскага адзінства. На канцэптуальным узроўні звяртае на сябе ўвагу паўсюднае пазначэнне вернакулярнай мовы як “старабеларускай”, хоць гэтак пазначэнне (як і яго аналаг “стараўкраінская”) не сустракаецца ў крыніцах. Гэтая дэфініцыя садзейнічае фарміраванню нацыянальнага погляду на літаратурную мінуўшчыну і не дазваляе ўсур’ёз ажыццявіць разгляд пытання, якім чынам у наяўным тэкставым матэрыяле магчыма вызначыць моўныя межы. Ва ўсіх аглядах пераважна ідзе гаворка пра змест тэкстаў, пры гэтым адчуваецца недахоп інфармацыі пра іх моўную прыналежнасць. Такая інфармацыя неабходная для таго, каб атрымаць магчымасць адказу на пытанне, на якой падставе аўтары і чытачы іх твораў у розныя эпохі адмяжоўвалі тыя мовы і літаратуры, якія яны лічылі “чужымі”.

З перспектывы замежнага славяназнаўства і, перадусім, з пункту гледжання падыходаў заходніх спецыялістаў у галіне гісторыі Усходняй Еўропы некаторыя зыходныя тэзы і аксіёмы ў разважаных аўтараў разгледжаных прац патрабуюць далейшай крытычнай

стварыць дзве асобныя гісторыі літаратуры для даўнейшага перыяду (напрыклад, прэзентуючы міжканфесійную палеміку эпохі Барока)? Рашэнне не ўключаць у дадзены артыкул адмысловую главу, прысвечаную разгляду названай праблемы, тлумачыцца не толькі звычайнымі меркаваннямі абмежаванага аб’ёму даследавання, але таксама тым, што ў падыходах да беларуска-ўкраінскай пісьмовай спадчыны прааналізаваны агляды амаль не адрозніваюцца паміж сабой і ў іх не назіраецца ніякай эвалюцыі. Вучэбны дапаможнік І. Клімава, як паказана ў канцы чацвёртай часткі гэтага артыкула, з’яўляецца адзіным выключэннем сярод разгледжаных кніг.

ацэнкі і перагляду. Разам з тым у апошнія гады ў галіне даследаванняў старабеларускай культуры і літаратуры былі выпрацаваны падыходы, якія заслугоўваюць увагі і могуць быць рэlevantнымі для ўсёй славістыкі ў цэлым. Варта прызнаць наватарскай ідэю адмаўлення ад ранейшага ўспрыняцця айчыннай літаратуры як моналінгвальнай, калі тэксты на лацінскай або царкоўнаславянскай мове браліся пад увагу толькі ў парадку выключэння, з увагі на тое, што яны былі рухавікамі эвалюцыі пісьменства на нацыянальнай мове. Шматмоўнасць старажытнай літаратуры Беларусі заўважная — паміж радкоў — нават у даўнейшых аглядах. Што праўда, іх аўтары апускаюць або скажаюць тую інфармацыю, якая супярэчыць канцэпцыі пісьменства на нацыянальнай мове.

Аналіз і параўнанне розных “Гісторый беларускай літаратуры” дазваляе нам дэталёва прасачыць і нават загадзя прадбачыць эвалюцыю ацэнак спадчыны лацінамоўных аўтараў. Гэтыя аўтары і іх творы згадваюцца ў аглядах першапачаткова як з’явы на ўзбоччы беларускага культурнага развіцця, аднак паступова прасоўваюцца ў цэнтр даследчыцкай увагі — “Песня пра зубра” Мікалая Гусоўскага па неабходнасці робіцца творам, які ўтварае фундамент беларускага Рэнэсансу. Прызнанне наяўнасці ў беларускім пісьменстве ўласнага Рэнэсансу зрабілася сведчаннем прыналежнасці да Еўропы і адрознасці ад рускай культуры. Польскамоўныя аўтары і іх творы з невялікім адставаннем паўтараюць той самы шлях у гісторыі беларускай літаратуры; аднак дамінантнае становішча суседняй польскай культуры з яе інтэнцыямі да апалячвання і акаталічвання на працягу доўгага часу ўплывала на тое, што аўтары аглядаў па гісторыі даўняй беларускай літаратуры больш ахвотна акцэптавалі новалацінскіх аўтараў, чым польскамоўных. Хоць царкоўнаславянская мова як першая мова пісьменства ўсходніх славян займае трывалыя пазіцыі амаль ува ўсіх аглядах па гісторыі беларускай літаратуры, аднак і тут назіраецца неаднастайнасць у падыходах. Нярэдка чытачу вельмі цяжка зразумець, якія тэксты былі напісаны на царкоўнаславянскай (стараславянскай) мове, а якія — на “народнай мове”, ды і наогул, ці мае сэнс такая выразная дыферэнцыяцыя гэтых моў. Непраглядным туманам ахутана ў разгледжаных працах пытанне пра моўную сітуацыю ў Старажытнай Русі. Спачатку складваецца ўражанне, што народная мова дастаткова хутка выцесніла царкоўнаславянскую, аднак неўзабаве паведамляецца пра функцыянальнае суіснаванне гэтых моў (дыглогію), якое было актуальным нават у XVII ст. Хоць у найноўшым акадэмічным аглядзе (Ўсцігурскі, В.А. et al. [2006] 2007) адсутнічае выразнае меркаванне на гэтую тэму, усё ж такі І. Клімаў дазваляе сабе сцвярджаць, што абсалютная большасць ранніх тэкстаў была напісана на царкоўнаславянскай мове; што ж да вернакулярнай мовы, то яна або ўжывалася ў пазалітаратурных тэкстах, або яе роля абмяжоўвалася “ўплывам” на мову таго ці іншага

помніка. У падыходах да пытання пра гэту моўную сітуацыю на-самрэч варта канстатаваць пільную неабходнасць крытычнага пе-рагляду савецкіх метанаратываў з прыцягненнем альтэрнатыўных канцэпцый (гл., напр.: (Rothe 2000), пераклад: (Rothe 2014–2015)) і з улікам актуальнага стану гісторыка-лінгвістычных даследа-ванняў.

У гэтай галіне даследаванняў, якая прысвечана даўнім славян-скім літаратурам і якая развіваецца надзіва дынамічна, варта ча-каць далейшых перамен. Хочацца спадзявацца, што новыя пака-ленні вучоных зменяць тых, якія ўжо дзесяцігоддзямі пішуць, па сутнасці, тыя ж самыя раздзелы ў новых і новых аглядах. Своеаса-блівы “застой” назіраецца перадусім у калектыўных манаграфіях. Адчуваецца патрэба ў новых, свежых ідэях і – перадусім – патрэ-ба ў вострых, арыентаваных на дыскусію пытаннях. Выбухова не-бяспечным з’яўляецца пытанне, якім чынам належыць вызначаць канцэптuallyны грунт гісторыка-літаратурных нарысаў і ці трэба наогул распрацоўваць гісторыю беларускай літаратуры для даў-нейшых эпох. Калі надалей будзе мець перавагу ідэя літаратуры Беларусі (і на гэта можна спадзявацца), то ўсе мовы, якія цягам усіх эпох былі мовамі літаратурнай творчасці, павінны атрымаць роў-ны статус. Калі ж адысці ад Беларусі як базавага паняцця і засяро-дзіцца на паслядоўна прадстаўленых у гісторыі фармацыях – літа-ратуры Даўняй Русі, Вялікага Княства Літоўскага, Рэчы Паспалітай і г. д., – то ў гэтым выпадку літаратурны канон павінен быць прын-цыпова пашыраны.

Праўда, тут варта адзначыць, што ў галіне беларусістычных даследаванняў С. Кавалёў упершыню прапанаваў ідэю стварэння гісторыі літаратуры Вялікага Княства Літоўскага агульнымі нама-ганнямі вучоных розных краін, якую актыўна выказвалі літоўскія вучоныя (Kawalou 2009: 92). Манаграфіі Сяргея Кавалёва, прысве-чаныя літаратуры эпохі Рэнэсансу (Kawalou 2010; Kawalou 2011), ужо паводле сваіх назваў вызначаюць аб’ект даследавання: паэ-зія (пазней – літаратура) Вялікага Княства Літоўскага. Апроч таго, названыя манаграфіі ўжо арыентаваны на ідэю суіснаван-ня і ўзаемадзеяння розных моў пісьменства і розных складных частак літаратурнага працэсу³¹. У тэрміналагічных адносінах гэтыя даследаванні, аднак, яшчэ не адступаюцца ад прывычнай белару-скай асновы. Разам з тым варта ацаніць мэтазгоднасць далейша-га ўсебаковага адмаўлення ад нацыянальных катэгорый у галі-не гісторыка-літаратурных даследаванняў – канечне, з пэўнай асцярожнасцю, паколькі гэта было б адначасова і адмаўленнем ад магчымасці выкарыстоўваць вывучэнне даўняга пісьменства

31 Што праўда, кніга С. Кавалёва 2010 г. больш чым напалову складаецца з пад-раздзелаў яго ранейшай манаграфіі “Станаўленне польскамоўнай паэзіі ў полілінгвістычнай літаратуры Беларусі эпохі Рэнэсансу” (Мінск 2002), у якой аўтар тады яшчэ абыходзіўся без паняцця “Вялікае Княства Літоўскае”.

ў мэтах умацавання нацыянальнай ідэнтычнасці, а таксама дзе-
ля легітымацыі літаратуразнаўчых даследаванняў у гэтай галіне.

References:

Primary sources:

- Achrymienka, P.P. & Larčanka, M.R. (1968). *Starażytnaja bielaruskaja litaratura* (In Bel.: Ахрыменка, П.П. і Ларчанка, М.Р. *Старажытная беларуская літаратура*); [From Bel.: Old Belarusian literature]. Minsk: Vyšejšaja škola.
- Barysienka, V.V. et al. (red.) (1968) *Historyja bielaruskaj dakastryčnickaj litaratury*. T. 1: *Z starażytnych časou da kanca XVIII st.* (In Bel.: Барысенка, В.В. ды інш. (рэд.) *Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры*. Т. 1: *З старажытных часоў да канца XVIII ст.*); [From Bel.: History of Belarusian literature before the October revolution. Vol. 1: From ancient times to the end of the 18th century]. Minsk: Navuka i technika.
- Borisenko, V.V., Pširkov, Ū.S. & Čemerickij, V.A. (red.) (1977) *Istoriâ belorusskoj dooktâbr'skoj literatury*. (In Rus.: Борисенко, В.В., Пширков, Ю.С. и Чемерицкий, В.А. (ред.) *История белорусской дооктябрьской литературы*); [From Rus.: History of Belarusian literature before the October revolution]. Minsk: Nauka i technika.
- Čamiarycki, V.A. et al. (red.) ([2006] 2007) *Historyja bielaruskaj litaratury XI-XIX stahoddziaŭ*. T. 1. *Daŭniaja litaratura: XI – pieršaja palova XVIII stahoddzia*. 2-je vyd. (In Bel.: Чамярыцкі, В.А. ды інш. (рэд.) *Гісторыя беларускай літаратуры XI-XIX стагоддзяў*. Т. 1. *Даўняя літаратура: XI – першая палова XVIII стагоддзя*. 2-е выд.); [From Bel.: History of Belarusian literature of the 11th–19th century. Vol. 1. Old literature: 11th – first half of the 18th century. 2nd ed.]. Minsk: Bielaruskaja navuka.
- Harecki, Maksim (1921) *Historyja bielaruskaje litaratury*. *Vydańnie druhoje, rapraŭlienaje* (In Bel.: Гарэцкі, Максім. *Гісторыя беларускае літаратуры*. Выданьне 2-е, папраўленае); [From Bel.: History of Belarusian literature. 2nd, amended ed.]. Viłnia: Vilienskaje vydaviectva.
- Harecki, Maksim ([1924] 1992) *Historyja bielaruskaje litaratury* (pavodlie vydańnia: *Lieninhrad-Maskva 1924*) (In Bel.: Гарэцкі, Максім. *Гісторыя беларускае літаратуры*. Паводле выданьня *Ленінград-Масква 1924*); [From Bel.: History of Belarusian literature (according to the edition *Leningrad-Moscow 1924*)]. Minsk: Mastackaja litaratura.
- Harecki, Maksim (1926) *Historyja bielaruskaje litaratury*. *Vydańnie čačviertaje, pieraroblienaje* (In Bel.: Гарэцкі, Максім. *Гісторыя беларускае літаратуры*. Выданьне 4-е, пераробленае); [From Bel.: History of Belarusian literature. 4th, revised ed.]. Miensk: Džiaržaŭnaje vydaviectva Bielarusi.
- Klimaŭ, I.P. (2010). *Starażytnaja bielaruskaja litaratura XI-XVI stst.: epochi i postaci* (In Bel.: Клімаў, І.П. *Старажытная беларуская літаратура XI-XVI стст.: эпохі і постачі*); [From Bel.: Ancient Belarusian literature of the 11th–16th century]. Minsk: Bielaruski džiaržaŭny ũniversitet kul'tury i mastactvaŭ.
- Lazaruk, M.A. & Siemianovič, A.A. (red.) ([1985] 1998) *Historyja bielaruskaj litaratury*. *Starażytny pieryjad*. *Vydańnie čačviertaje, ster.* (In Bel.:

- Лазарук, М.А. і Семяновіч, А.А. (рэд.). *Гісторыя беларускай літаратуры. Старажытны перыяд. 4-е выд.*; [From Bel.: *History of Belarusian literature. Ancient period. 4th*]. Minsk: Vyšejšaja škola.
- Lojka, A.A. (2001) *Starabielaruskaja litaratura* (In Bel.: Лойка, А.А. *Старабеларуская літаратура*); [From Bel.: *Old Belarusian literature*]. Minsk: Vyšejšaja škola.
- Majchrovič, S.K. (1980) *Narys historyi staražytnaj bielaruskaj litaratury XIV–XVIII st.* (In Bel.: Майхровіч, С.К. *Нарыс гісторыі старажытнай беларускай літаратуры XIV–XVIII ст.*); [From Bel.: *Sketch of the history of 14th–18th-century Belarusian literature*]. Minsk: Vyšejšaja škola.
- McMillin, Arnold B. (1977) *A history of Byelorussian literature. From its origins to the present day*. Giessen: Wilhelm Schmitz.
- Vołski, Vital' (1956) *Staražytnaja litaratura i litaratura XVIII st.* (In Bel.: Вольскі, Віталь. *Старажытная літаратура і літаратура XVIII ст.*); [From Bel.: *Old literature and literature of the 18th century*]. In: Barysienka, V.V., Brojka, P.U. & Lyńkoj, M.C. (red.) *Narysy pa historyi bielaruskaj litaratury*; (In Bel.: В.В. Барысенка, П.У. Броўка і М.Ц. Лынькоў (рэд.) *Нарысы па гісторыі беларускай літаратуры*); [From Bel.: *Essays on the history of Belarusian literature*]. Minsk: Dziaržaŭnaje vučebna-piedahahičnaje vydaviectva, 5–57.
- Vołski, Vital' (1958). *Narysy pa historyi bielaruskaj litaratury epochi feadalizmu* (In Bel.: Вольскі, Віталь. *Нарысы па гісторыі беларускай літаратуры эпохі феадалізму*); [From Bel.: *Sketches of the history of Belarusian literature in the period of feudalism*]. Minsk: Dziaržaŭnaje vučebna-piedahahičnaje vydaviectva.

Research:

- Kavalou, Siarhieŭ (2010) *Šmatmoŭnaja paezija Vialikaha Kniastva Litoŭskaha epochi Reniesansu*. (In Bel.: Кавалёў, Сяргей. *Шматмоўная паэзія Вялікага Княства Літоўскага эпохі Рэнесансу*); [From Bel.: *The multilingual Renaissance poetry of the Grand Duchy of Lithuania*]. Minsk: Knihazbor.
- Kavalou, Siarhieŭ (2011) *Litaratura Vialikaha Kniastva Litoŭskaha XI – pačatku XVII st.: fienomien kulturnaha ramiežža* (In Bel.: Кавалёў, Сяргей. *Літаратура Вялікага Княства Літоўскага XI – пачатку XVII ст.: феномен культурнага памежжа*); [From Bel.: *The literature of the Grand Duchy of Lithuania of the 11th – beginning of the 17th century: a phenomenon of cultural border land*]. Minsk: Knihazbor.
- Kavalou, Siarhieŭ (2016) *Litaraturnaja spadčyna Vialikaha Kniastva Litoŭskaha ŭ padručnikach pa historyi bielaruskaj litaratury* (In Bel.: Кавалёў, Сяргей. *Літаратурная спадчына Вялікага Княства Літоўскага ў падручніках па гісторыі беларускай літаратуры*); [From Bel.: *The literary heritage of the Grand Duchy of Lithuania in handbooks of the history of Belarusian literature*]. In: *Bielarusika – Albaruthenica*, 37: 245–255.
- Kawalou, Siarhieŭ (2009) *Literatura Wielkiego Księstwa Litewskiego XIII–XVII wieku w najnowszych badaniach białoruskich* In: *Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej*, 3: 84–92.
- Lewis, Simon (2019). *Belarus – alternative visions: nation, memory and cosmopolitanism*. Abingdon; New York: Routledge.

- Nekrašëvič-Karotkaja, Žanna (2017). Identitätsfigurationen polnischsprachiger Schriftsteller aus Belarus-Litauen in belarussischen literaturhistorischen Diskursen. In: *Wiedergänger, Pilger, Indianer. Polen-Metonymien im langen 19. Jahrhundert*. Hg. von Heinrich Kirschbaum. Frankfurt a.M. u.a.: Peter Lang, 279–303.
- Niedźwiedź, Jakub (2014). Wielopiśmienność Wielkiego Księstwa Litewskiego: nowe perspektywy badawcze. *Wielogłos*, 2: 11–21.
- Rothe, Hans (2000) *Was ist „altrussische Literatur“?* Wiesbaden: Westdeutscher Verlag (Nordrhein-Westfälische Akademie der Wissenschaften; Vorträge / G 362).
- Rothe, Hans (2014–2015) *Čto takoe „drevnerusskaâ literatura“? Per. na ruskuû movu Žanny Nekrašëvič-Karotkaj* (In Rus.: *Что такое “древнерусская литература”?* Пер. на русский язык Жанны Некрашевич-Короткой); [From Rus.: *What is “Old Russian Literature”?* Translation into Russian by Žanna Nekrašëvič-Karotkaâ]. In: *Palityčnaâ sfera*, вып. 22–23: 69–160.